

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО АНАЛІЗУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕЛІГІЇ АБО ПЕРЕКОНАНЬ

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО АНАЛІЗУ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ РЕЛІГІЇ АБО ПЕРЕКОНАНЬ

ПІДГОТОВЛЕНІ КОНСУЛЬТАТИВНОЮ РАДОЮ ЕКСПЕРТІВ
БДІПЛ/ОВСЕ З ПИТАНЬ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ
АБО ПЕРЕКОНАНЬ ЗА СПРИЯННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
КОМІСІЇ ЗА ДЕМОКРАТІЮ ЧЕРЕЗ ПРАВО
(ВЕНЕЦІАНСЬКА КОМІСІЯ)

ПРИЙНЯТІ ВЕНЕЦІАНСЬКОЮ КОМІСІЄЮ
НА 59-МУ ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ
(ВЕНЕЦІЯ, 18-19 ЧЕРВНЯ 2004 РОКУ)

СХВАЛЕНІ ПАРЛАМЕНТСЬКОЮ АСАМБЛЕЄЮ ОБСЕ
НА ЩОРІЧНОМУ ЗАСІДАННІ
(ЕДИНБУРГ, 5-9 ЛИПНЯ 2004 РОКУ)

ЦЕЙ ДОКУМЕНТ Є ДОКУМЕНТОМ БДІПЛ, А ТОМУ
МОЖЕ ВІДРІЗНЯТИСЬ У ДЕЯКИХ ПИТАННЯХ ВІД
ТЕКСТІВ ВЕНЕЦІАНСЬКОЇ КОМІСІЇ ТА ІНШИХ ОРГАНІВ,
ЯКІ ПОЯСНЮЮТЬ ПОДІБНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.

Опубліковано Бюро з демократичних інститутів
і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ)
вул. Медова, 10
Варшава 00-251
Польща
www.osce.org/odihr

© БДІПЛ/ОБСЄ 2015 р.

ISBN 978-92-9234-920-2

Усі права застережені. Зміст цієї публікації може вільно копіюватися та використовуватися для навчальних та інших некомерційних цілей за умови, що будь-яке відтворення тексту публікації міститиме посилання на БДІПЛ/ОБСЄ як на джерело інформації.

Цей документ є документом БДІПЛ, а тому може відрізнятись у деяких питаннях від текстів Венеціанської Комісії та інших органів, які пояснюють подібні рекомендації.
Переклад цього документу є неофіційним. Рекомендації англійською мовою залишаються єдиним офіційним документом.

Надруковано у Польщі компанією

Зміст

ВСТУП.....	5
I. НОРМАТИВНІ ДЖЕРЕЛА, ЯКИМИ МАЮТЬ КОРИСТУВАТИСЬ КОНСУЛЬТАТИВНА РАДА ТА ВЕНЕЦІАНСЬКА КОМІСІЯ.....	6
А. Міжнародні конвенції Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ.....	6
В. Рада Європи.....	7
С. ОБСЄ.....	7
D. Передовий досвід країн.....	7
Е. Наукові роботи.....	7
II. ОСНОВНІ ПИТАННЯ, ЯКІ ЗАЗВИЧАЙ ВИНИКАЮТЬ У ЗАКОНОДАВСТВІ.....	8
А. Попередній огляд проблемних питань.....	8
Б. Базові цінності, які лежать в основі міжнародних стандартів свободи релігії або переконань.....	10
В. Релігія та освіта (включаючи фінансування).....	15
Г. Незалежність/право на самовизначення релігійних організацій/організацій, які дотримуються певних переконань.....	17
Г. Духовенство/релігійні лідери.....	18
Д. Закони, які регулюють реєстрацію релігійних організацій та організацій, що дотримуються певних переконань.....	19
Е. Обмежувальні положення (громадська безпека, охорона здоров'я, тощо).....	22
Є. «Іноземні» питання.....	23
Ж. Навернення в свою віру/місіонерська діяльність.....	24
З. Фінансування релігійних громад/громад, які дотримуються певних переконань/загальна економічна діяльність.....	25
И. Особливі питання, пов'язані з тюрмами, військовими закладами, лікарнями та іншими державними установами.....	26

I. Винятки із законів загального застосування	27
III. ІНШІ ПИТАННЯ, ЩО МОЖУТЬ ВИНИКНУТИ ЩОДО ЗАКОНІВ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ РІЗНІ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ	30
А. Кримінальне та адміністративне право/покарання.....	30
Б. Національна безпека/тероризм	31
В. Землекористування/зонування.....	31
Г. Суперечки щодо релігійного майна	31
Ґ. Політична діяльність релігійних організацій.....	32
Д. Сімейне право	33
Е. Радіо та телебачення.....	34
Є. Праця.....	34
Ж. Кладовища.....	35
IV. ЗМІСТ ТЕКСТУ, ЯКИЙ ПЕРЕДАЄТЬСЯ УРЯДУ ЧИ ПАРЛАМЕНТУ	36
ДОДАТОК I. ОКРЕМІ ПОЛОЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ	38
ДОДАТОК II. БІБЛІОГРАФІЯ.....	64
ДОДАТОК III. ПРОЦЕДУРИ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РАДИ ОБСЄ З АНАЛІЗУ ЗАКОНОПРОЕКТІВ (АБО З НАДАННЯ КОНСУЛЬТАЦІЙ)	67

ВСТУП

Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань розроблені членами Консультативної ради експертів з питань свободи релігії або переконань (далі – Консультативна рада) Бюро з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) Організації з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) за сприяння Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) з метою надання допомоги Консультативній раді ОБСЄ та Венеціанській комісії у здійсненні аналізу законів та законопроектів щодо свободи релігії або переконань. Рекомендації включають коментарі, надані експертами Консультативної ради та членами Венеціанської комісії. Рекомендації не містять вичерпного визначення всіх відповідних стандартів у сфері прав людини, які стосуються свободи релігії або переконань, але надають загальне уявлення про аналіз законодавства та містять пропозиції для тих, хто займається його аналізом.

Ці Рекомендації були затверджені на 59-му пленарному засіданні Європейської комісії за демократію через право 18 червня 2004 року та схвалені Парламентською асамблеєю ОБСЄ на щорічній сесії у липні 2004 року.

Очікується, що з часом до Рекомендацій будуть вноситися зміни та доповнення. Консультативна рада та Венеціанська комісія вітають зауваження та пропозиції, проте вони мають бути точними та містити чіткі формулювання щодо необхідних доповнень до тексту або вилучень, а також чітко зазначати, де саме в Рекомендаціях мають бути внесені зміни. Пропозиції необхідно надсилати Доповідачу Консультативної ради д-ру Т. Джеремі Ганну за наступною електронною адресою JGunn@law.emory.edu та до Секретаріату Венеціанської комісії: venice@coe.int.

Ці Рекомендації були підготовлені за фінансової підтримки Уряду Бельгії.

I. НОРМАТИВНІ ДЖЕРЕЛА, ЯКИМИ МАЮТЬ КОРИСТУВАТИСЬ КОНСУЛЬТАТИВНА РАДА ТА ВЕНЕЦІАНСЬКА КОМІСІЯ

Нижче наводяться законодавчі джерела, які є надзвичайно важливими для здійснення аналізу нормативно-правових актів Консультативною радою та Венеціанською комісією. Члени Консультативної ради мають приділяти особливу увагу зобов'язанням ОБСЄ, здійснюючи аналіз законодавства на прохання країн-учасниць ОБСЄ. До найважливіших джерел належать такі¹:

A. МІЖНАРОДНІ КОНВЕНЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ТА ЇЇ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ УСТАНОВ

- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) (1966 р.);
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.);
- Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ) (1948 р.);
- Відповідні зобов'язання за іншими міжнародними конвенціями;
- Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань (1981 р.);
- Загальний коментар №22 Комітету з прав людини Організації Об'єднаних Націй;
- Звіти спеціальних доповідачів Організації Об'єднаних Націй;
- Інші документи Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ.

¹ У Додатку I містяться окремі уривки з текстів документів.

В. РАДА ЄВРОПИ

- [Європейська] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) (1950 р.);
- Інші документи Ради Європи;
- Рішення Європейського суду з прав людини².

С. ОБСЄ

- Зобов'язання та підсумкові документи ОБСЄ (зокрема, підсумковий документ Віденської зустрічі 1989 р.);
- Посібник *«Свобода релігії або переконань: закони, що впливають на структурування релігійних громад»*;
- Попередні аналітичні дослідження Консультативної ради;
- Рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин;
- Інші документи ОБСЄ.

Д. ПЕРЕДОВИЙ ДОСВІД КРАЇН

Досвід країн може використовуватись в якості прикладу передової практики.

Е. НАУКОВІ РОБОТИ

Наукові роботи авторитетних вчених можуть також бути корисними. У Додатку II міститься перелік деяких наукових робіт.

² Консультативна рада підготувала стислий виклад основних справ Європейського суду з прав людини, доступний для ознайомлення.

II.

ОСНОВНІ ПИТАННЯ, ЯКІ ЗАЗВИЧАЙ ВИНИКАЮТЬ У ЗАКОНОДАВСТВІ

A. ПОПЕРЕДНІЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ

1. *Чи є потреба у законодавстві.* Важливо пам'ятати, що в деяких випадках може і не бути необхідності у спеціальному законодавстві з проблем, у зв'язку з якими держава може розглядати можливість прийняття окремих законів. Інколи держава пропонує спеціальне законодавство з питань релігії у відповідь на той чи інший інцидент, який сколихнув громадську думку, однак щодо нього краще фактично застосовувати звичайні кримінальні чи адміністративні механізми. Наприклад, якщо релігійна група зазнала шахрайства чи нападу, це не означає, що для забезпечення найкращого реагування потрібно запроваджувати нові закони у сфері релігії. Тому варто розглянути питання, чи звичайні закони щодо шахрайства та нападів є достатніми для вирішення проблеми без прийняття нового закону, в якому би йшлося про правопорушення, пов'язані з релігійною діяльністю (див. Розділ III.E далі).
2. *Поняття «релігія».* Законодавство часто прагне визначити поняття «релігія» чи споріднені терміни («секта», «культ», «традиційна релігія», тощо). У міжнародному праві немає загальноприйнятого визначення цих термінів, і багато країн стикалися зі складнощами при визначенні цих понять. Не існує однастайності щодо юридичного визначення цих термінів у зв'язку з тим, що поняття «релігія» може трактуватися по-різному. Поширеною понятійною помилкою при визначенні релігії є вимога віри в Бога. Найбільш очевидними прикладами, які доводять протилежне, є класичний буддизм, який не є теїстичним, та індуїзм, який є політеїстичним. Крім того, такі терміни, як «секта» і «культ» часто використовуються у зневажливому, а не аналітичному значенні. Якщо

в законодавстві містяться визначення, до тексту слід ставитися уважно, щоб уникнути дискримінаційного характеру таких визначень та надання переваг деяким релігіям або фундаментальним переконанням за рахунок інших.

3. *Релігія або переконання.* У міжнародних стандартах термін «релігія» не вживається окремо, натомість використовується більш широке поняття «релігія або переконання». В поняття «переконання» зазвичай входять глибокі фундаментальні переконання стосовно місця людини у світі. Тому атеїзм та агностицизм, наприклад, підлягають такому ж захисту, як і релігійні вірування. Дуже часто законодавство не захищає належним чином (або взагалі не захищає) права невіруючих. Незважаючи на те, що не всі вірування потребують однакового захисту, аналіз законодавства необхідний для виявлення дискримінаційних положень по відношенню до невіруючих.
4. *Релігійний «екстремізм».* Останніми роками зростає важливість питання релігійного «екстремізму» та державної безпеки. Поза сумнівом є те, що деякі групи та особи, діючи під релігійними гаслами, беруть участь в актах політичного насильства. Незалежно від того, чи їхня мотивація щира та релігійна або пов'язана з політикою та маніпуляціями, очевидно, що держави повинні належним чином реагувати на подібні проблеми. Небезпека зазвичай полягає у тому, що держави можуть використовувати поняття «екстремізм» не лише для реагування на дії груп, які дійсно мають насильницький та небезпечний характер, а й використовувати «екстремістську» риторику для придушення законних проявів релігійних переконань або проти груп, чиї вірування можуть просто відрізнитися від інших чи здаватися незвичними. В питанні законодавчого регулювання важливим є те, щоб закони враховували дійсно небезпечні дії чи прояви *насильства*, а не наділяли правоохоронні органи держави надмірними повноваженнями для придушення груп, діяльність яких є небажаною або носить незвичний характер.
5. *Взаємозв'язок з нормами про права людини.* Міжнародні стандарти, які стосуються свободи релігії або переконань, впливають не лише з положень спеціальних угод, конвенцій та документів, у яких йдеться про питання релігії або переконань. Вони впливають також з інших положень стосовно свободи об'єднань, свободи

слова, прав батьків. Наприклад, деякі рішення Європейського суду з прав людини, які мають суттєве значення з точки зору релігії, не обов'язково посилаються на статтю 9 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 1950 р., але приймаються і на інших підставах. Таким прикладом може слугувати справа «Хоффманн проти Австрії» (1993 р.).

- б. *Межі свободи розсуду*. Міжнародні стандарти загалом і Європейський суд з прав людини зокрема передбачають існування «меж свободи розсуду», які певною мірою дозволяють державам приймати закони і застосовувати політичні засоби, які можуть відрізнятися в залежності від історичної та культурної спадщини країни. Незважаючи на те, що межі свободи розсуду повинні братися до уваги, їх не слід розуміти настільки широко, щоб це призводило до викривлення самої суті цінностей, пов'язаних з правами людини. Хоча законодавство різних держав не повинно бути однаковим, і йому повинна бути властива певна гнучкість, але тим не менше така гнучкість, в свою чергу, має узгоджуватися з важливими основоположними правами.

Б. БАЗОВІ ЦІННОСТІ, ЯКІ ЛЕЖАТЬ В ОСНОВІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ АБО ПЕРЕКОНАНЬ

У регіоні ОБСЄ сформувався консенсус щодо загальних принципів права на свободу релігії або переконань, які відображені у чинних міжнародних документах у сфері прав людини. Основні положення, які слід враховувати при розгляді законодавства з даного питання:

1. *Внутрішня свобода (forum internum)*. Основні міжнародні документи стверджують, що «[к]ожен має право на свободу думки, совісті і релігії». На відміну від сповідання релігії, право на свободу думки, совісті і релігії в рамках *внутрішньої свободи* є абсолютним правом і жодним чином не може обмежуватися. Так, наприклад, законодавчі вимоги, які зобов'язують повідомляти про релігійні переконання, є неприпустимими. Як ЗДПЛ (стаття 18), так і ЄКПЛ (стаття 9) визнають, що захист *внутрішньої свободи* включає право кожного змінити релігію або переконання. Загальний коментар № 22 Комітету ООН з прав людини до статті 18 передбачає, що «свобода «мати чи приймати» релігію або переконання обов'язково пов'язана зі свободою вибрати релігію або переконання, включаючи право

змінювати свою релігію або переконання або дотримуватися атеїстичних поглядів, а також право продовжувати сповідувати свою релігію або переконання». У будь-якому разі очевидно, що право «змінювати» або «мати чи приймати» релігію або переконання є частиною сфери абсолютного права внутрішньої свободи, а законодавчі положення, які встановлюють обмеження в цій сфері, несумісні з вимогами щодо внутрішньої свободи.

2. *Зовнішня свобода (forum externum)*. Кожен має право вільно, як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно або у приватному порядку «сповідувати свою релігію та переконання... шляхом поклоніння, дотримання обрядів, заняття релігійними практиками та навчання» (стаття 18.1 МПГПП). Як випливає з цієї цитати, спектр захищеної діяльності є досить широким. Таким чином, законодавство, яке захищає виключно поклоніння або окремі елементи ритуальної практики, є недостатнім. Також важливо пам'ятати, що захисту підлягають не лише права окремих осіб на прояв релігійних переконань, а й права всієї громади. Таким чином, прояв релігійних переконань особи може бути захищений, навіть якщо її переконання є більш строгими, ніж переконання інших членів спільноти, до якої ця особа належить. Визнання цього факту, однак, не означає, що переконання групи як колективу не заслуговують на повагу. Прояв релігійних переконань або вірувань, на відміну від внутрішньої свободи, може бути обмежений, але лише за суворо визначених обставин, передбачених діючими обмежувальними положеннями. Обмеження припустимі лише тоді, коли вони передбачені такими обмежувальними положеннями, як описано в Розділі II.E далі.
3. *Рівність та недискримінація*. Держави зобов'язані поважати право на свободу релігії чи переконань і гарантувати його дотримання всім, хто є суб'єктами їхньої юрисдикції, незалежно від расової приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігії або переконань, політичних чи інших поглядів, національної чи іншої приналежності, майнового стану, народження або інших аспектів їхнього становища у суспільстві. Аналіз законодавства повинен проводитися для забезпечення того, щоб будь-яке розрізнення між релігіями було обґрунтоване дійсно об'єктивними факторами та щоб можливість упередженого ставлення була зведена до мінімуму або взагалі усунута. Законодавство, яке визнає історично обумовлені ролі різних релігій у формуванні історії певної

країни, допускається за умови, що це не створює підстав для дискримінації.

4. *Нейтралітет та об'єктивність.* У рішенні Європейського Суду з прав людини у справі «Церква Бессарабської митрополії проти Молдови» зазначається, що «у здійсненні своїх владних повноважень... по відношенню до різних релігій, віросповідань і релігійних переконань держава зобов'язана зберігати нейтралітет та об'єктивність»³. Поряд з іншими зобов'язаннями держава повинна утримуватися від підтримки будь-якої позиції у релігійних спорах. У випадку релігійних конфліктів «роль влади за даних обставин полягає не в усуненні причини напруги шляхом обмеження плюралізму, а в забезпеченні того, щоб сторони конфлікту ставились одна до одної толерантно».⁴ Вимога нейтралітету в законодавстві, яке стосується структурування релігійних спільнот, «виключає визначення державою легітимності релігійних переконань або способів їх сповідання». Таким чином, «дії держави, які надають перевагу певним лідерам або окремим органам охопленої конфліктом релігійної спільноти, а також дії, спрямовані на примушення суспільства або його частини проти його волі визнати провідну роль якоїсь релігії... є порушенням свободи релігії». Подібним чином, «якщо реалізація права на свободу релігії або одного з його аспектів згідно з національним законодавством передбачає отримання попереднього дозволу, залучення офіційної церковної влади до процедури видачі дозволу, це не відповідає вимогам пункту 2 статті 9». Загалом, вимога нейтралітету означає, що реєстраційні вимоги, які передбачають розгляд статуту релігійної організації по суті, а не лише за формальними ознаками, є неприпустимими.
5. *Незастосування сили.* Ніхто не може бути підданий насильству, яке порушує право на свободу релігії чи переконань. Даний аспект права на свободу релігії чи переконань захищає від діяльності, яка використовує методи примусу, які виходять за рамки обґрунтованого переконання шляхом *неналежного спонукання* особи до зміни нею релігії або переконань або *неналежного перешкоджання* особі змінити релігію чи переконання. З історичних причин

³ .п. 116 справи «Церква Бессарабської митрополії проти Молдови» (ЄСПЛ, 2001 р.).

⁴ Там само, посилання на п. 53 справи «Серіф проти Греції», (ЄСПЛ, 1999 р.)

прийняття цього положення було більшою мірою продиктовано стурбованістю з приводу правового і соціального тиску, з якими може зіткнутися особа під час зміни релігії, ніж стурбованістю з приводу місіонерської діяльності. Однак дана норма стосується обох випадків примусу. Хоча держава може приймати закони, які запобігають хабарництву або іншим надмірним матеріальним захопленням, законодавство необхідно аналізувати з метою забезпечення того, щоб запропоновані заходи були розроблені скоріше для захисту людей від неприпустимого тиску, спрямованого на зміну ними релігії, ніж для неприпустимого тиску з боку держави, спрямованого на те, щоб люди *не змінювали* своїх релігійних переконань. Принцип незастосування сили також поширюється на такі юридичні вимоги, як прийняття присяги, правила етикету під час підняття-опускання прапора та інші види діяльності, які регулюються державою та спонукають особу проявляти або приймати переконання, протилежні тим, які вже сповідує особа. Все, що пов'язано з примусом в законодавстві, має розглядатися з особливою ретельністю.

6. *Права батьків та опікунів.* Держави зобов'язані поважати свободу батьків та, у відповідних випадках, законних опікунів на забезпечення їхнім дітям релігійного і морально-етичного виховання (освіти) згідно з їхніми власними переконаннями. При цьому право кожної дитини на свободу релігії чи переконань має бути захищене відповідно до можливостей дитини, які розвиваються. Саме про такий захист особливо чітко йдеться у статті 5 Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1981 році, та у статті 14 Конвенції про права дитини. Необхідно проводити аналіз законодавства таким чином, щоб гарантувати досягнення відповідного балансу між автономією дитини, повагою до батьківських прав та інтересами дитини. Проблемними у цьому зв'язку є положення, нездатні надати відповідної ваги рішенням «дорослих» неповнолітніх, а також положення, які втручаються у права батьків на управління процесом виховання дітей. Узгодженого міжнародного стандарту, який визначає, з якого віку діти можуть самостійно приймати рішення щодо своєї релігії або переконань, не існує. У разі, якщо закон визначає такий вік, необхідно враховувати інші закони відповідної держави, які встановлюють вік повноліття (такі як закони про вступ до шлюбу, про голосування та про обов'язкове відвідування школи).

7. *Терпимість та повага.* Принцип 16 (b) Підсумкового документа Віденської зустрічі 1986 року представників країн-учасниць ОБСЄ передбачає, що країни-учасниці повинні «сприяти встановленню атмосфери взаємної терпимості та поваги між віруючими різних громад, а також між віруючими і невіруючими». Аналіз законодавства повинен проводитися з позиції відповідності цьому зобов'язанню. В цілому, у світі, який прийняв на себе зобов'язання поважати людську гідність, одної лише терпимості навряд чи достатньо; перевагу слід надавати атмосфері справжньої поваги. Хоча вимог щодо необхідності включення положень про навчання терпимості до будь-якого закону чи передбаченого законом механізму не існує, пропозиції стосовно можливостей такого включення були б доречними.
8. *Право на об'єднання.* Зобов'язання ОБСЄ вже давно визнали важливість права на отримання і збереження статусу правосуб'єктності⁵. Через те, що деякі релігійні групи принципово не згодні з реєстраційними вимогами, які висуваються державою, остання не повинна накладати санкції чи обмеження на релігійні групи, які приймають рішення не реєструватися. Однак, у сучасних юридичних умовах більшість релігійних груп прагне отримати правосуб'єктність для того, щоб здійснювати свою діяльність в повному масштабі найбільш зручним і ефективним способом. Саме через характерну важливість правосуб'єктності Європейський суд з прав людини у низці рішень постановив, що отримання такого статусу є одним з найбільш важливих аспектів права на об'єднання,⁶ і що під правом на об'єднання слід розуміти в тому числі і право на релігійне об'єднання⁷. Відповідно, незаконні обмеження права на набуття правосуб'єктності несумісні як з правом на об'єднання, так і правом на свободу релігії чи переконань (докладніше про реєстрацію релігійних груп у Розділі II.Д далі).
9. *Право на ефективні засоби судового захисту.* Сторони, які захищають свої релігійні права, мають право на ефективні засоби

⁵ Див., наприклад, Принцип 16(c) Підсумкового документа Віденської зустрічі.

⁶ Справа «Сідіропулос проти Греції» (ЄСПЛ, 1998 р.); справа «Об'єднана комуністична партія Туреччини проти Туреччини» (ЄСПЛ, 1998 р.); п. 55 справи «Гожелік проти Польщі», (ЄСПЛ, 2001 р.).

⁷ Див., наприклад, п. 62 справи «Хасан та Чауш проти Болгарії» (ЄСПЛ, 2000 р.); п. 118 справи «Церква Бессарабської митрополії проти Молдови» (ЄСПЛ 2001 р.).

судового захисту. Це право базується на загальноприйнятих уявленнях про верховенство закону, але також особливим чином закріплено у низці міжнародних норм. Серед інших зобов'язань, як зазначено, зокрема, у положеннях статті 2 МПГПП, держави повинні забезпечувати виконання ряду норм, які містяться в міжнародному законодавстві про права людини. Точніше, положення статті 6 (1) та 13 ЄКПЛ передбачають, що такі ефективні засоби захисту повинні бути доступними. Керуючись статтею 9 Європейської конвенції, яка тлумачиться з урахуванням статті 6, Європейський суд підтримує право релігійної спільноти набувати статусу правосуб'єктності⁸. Особливо важливим у цій сфері є те, що законодавство, яке розглядається, або відповідні положення адміністративного нагляду, викладені в спеціальних законах, повинні гарантувати релігійним організаціям винесення рішень за їхніми заявами без зволікань, а також право на апеляцію.

В. РЕЛІГІЯ ТА ОСВІТА (ВКЛЮЧАЮЧИ ФІНАНСУВАННЯ)

Початкова і середня освіта є однією з найбільш складних сфер з точки зору забезпечення прав на свободу релігії чи переконань (у професійно-технічній освіті існують схожі проблеми, але вони, як правило, являють собою спрощені варіанти проблем, які є актуальними для початкової та середньої школи). Аналіз законодавства про освіту повинен переглядатися з метою виявлення цих та інших проблем, які викликають занепокоєння у світлі міжнародних стандартів і зобов'язань ОБСЄ. Серед найбільш поширених (взаємопов'язаних) питань можна визначити наступні:

1. *Права батьків стосовно освіти їхніх дітей.* Прийнято вважати, що батьки мають право визначати релігійну освіту для своїх дітей.⁹
2. *Державне фінансування релігійної освіти (у державних, громадських, а також у спеціалізованих релігійних та інших приватних школах).* Існує велика кількість різних практик державного фінансування

⁸ п. 118 справи «Церква Бессарабської митрополії проти Молдови» (ЄСПЛ, 2001 р.); справа «Католицька церква Канеа проти Греції» (ЄСПЛ, 1997 р.).

⁹ п. 118 справи «Церква Бессарабської митрополії проти Молдови» (ЄСПЛ, 2001 р.); справа «Католицька церква Канеа проти Греції» (ЄСПЛ, 1997 р.).

релігійної освіти як в державних, так і в приватних релігійних школах. Очевидно, що найбільш істотним тут є питання про те, чи, за умови наявності такого фінансування, воно надається без дискримінації.

3. *Релігійна, етична та гуманітарна освіта у державних та громадських школах.* Існує велика кількість різних державних практик релігійної, етичної та інших форм ідеологічної освіти в державних і громадських школах. Якщо це питання розглядається у зв'язку з правами батьків (див. Розділ II.Б.6 вище), то, ймовірно, не можна вимагати від дітей отримання конфесійної або ідеологічної освіти всупереч бажанням їхніх батьків, хоча загальна освіта щодо релігій, віросповідань та етичних питань, як правило, дозволяється. Освітні системи деяких країн вимагають від учнів вивчати релігійні або етичні (гуманітарні) дисципліни. Такий підхід, скоріше за все, є прийнятним, хоча в такому випадку держава повинна враховувати можливу стурбованість батьків з приводу релігійного та ідеологічного виховання дитини, а також повинна серйозно продумати варіанти невтручання, якщо освітня діяльність суперечить глибоким релігійним та ідеологічним переконанням. (Однак держава має право виступати проти екстремістських ідеологічних напрямків, таких як фашизм та антисемітизм).
4. *Державна акредитація приватних релігійних та філософських шкіл.* З розділу II.Б.6 недвозначно випливає, що батьки можуть надавати своїм дітям релігійну освіту в приватній релігійній школі або іншій школі, в якій вивчаються ідеологічні цінності. Найбільш поширеною практикою серед країн-учасниць ОБСЄ, звичайно ж, є дозвіл діяльності приватних релігійних або ідеологічних шкіл, хоча держава залишає за собою право встановлювати нейтральні критерії для викладання загальноосвітніх предметів, таких як математика, історія, точні науки і мови. Допускається, що держава також може регулювати сертифікацію викладацького складу. Складнощі можуть виникнути, якщо з боку держави з'являються прояви дискримінації щодо релігійних або ідеологічних груп, одним з яких дозволяється здійснювати управлінську та викладацьку діяльність в школах, а іншим – ні. Наприклад, деякі держави дозволяють лише «зареєстрованим релігіям» здійснювати управлінську та викладацьку діяльність у релігійних школах. Хоча можна уявити, що в деяких випадках вимога щодо управління релігійними школами тільки зареєстрованими релігіями

може бути прийнятною, така вимога стає за визначенням неприпустимою, якщо державна політика одночасно спрямована на встановлення дискримінаційних перешкод для реєстрації деяких релігійних груп. Важливо з'ясувати, чи є існуючі закони нейтральними і недискримінаційними.

5. *Правила прийому на роботу та звільнення вчителів та іншого персоналу шкіл на підставі релігії або переконань.* Справи з приводу прийому на роботу і звільнення вчителів та іншого персоналу шкіл (як державних, так і приватних), в яких одним із факторів є релігія чи переконання, можуть бути дуже складними і специфічними. Релігійні школи, наприклад, можуть запровадити вимогу, відповідно до якої їхні співробітники повинні сповідувати певну релігію, а також можуть звільняти тих, хто змінив релігію або займається діяльністю, яку адміністрація даної школи вважає несумісною зі своїми поглядами. Держави розробили різні підходи до вирішення цього питання, і законодавство в цій сфері продовжує розвиватися (див. Розділи III.Г та III.Є далі).
6. *Релігійні символи (та форма) у державних школах.* Існують три найбільш важливі питання, які можуть виникнути у зв'язку з використанням релігійних символів у державних школах. По-перше, з боку держави існує кілька способів заборони вчителям та іншому шкільному персоналу носити релігійний одяг під час викладання. По-друге, існує багато підходів до регулювання державою місця розташування релігійних символів у класних кімнатах. По-третє, все більш важливим питанням стає заборона державою учням носити релігійний одяг – нещодавно громадськість сколихнула проблема ісламських хусток. Міжнародні документи чітко про це нічого не говорять, однак під час розгляду цих питань потрібно діяти вкрай обережно, беручи до уваги загальні рекомендації зі сприяння толерантності та недискримінації.

Г. НЕЗАЛЕЖНІСТЬ/ПРАВО НА САМОВИЗНАЧЕННЯ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ/ОРГАНІЗАЦІЙ, ЯКІ ДОТРИМУЮТЬСЯ ПЕВНИХ ПЕРЕКОНАНЬ

Підходи держав до вирішення проблеми незалежності (або самовизначення) релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань, відрізняються. У деяких випадках держава формально

має владу над ідеологією державних церков; в інших – держава не бажає втручатися в проблеми, які можуть виникнути в релігійній організації і які можуть розглядатися нею як «внутрішні» або як такі, що «належать до догматів» такої релігійної організації. Існує тенденція до припинення участі держави в питаннях, які стосуються «догматичних» або теологічних проблем, і ця тенденція, швидше за все, найближчим часом буде збережена. Існують підстави вважати, що державі слід за можливості утримуватися від втручання у будь-які питання віри, переконань або внутрішньої організації релігійної групи. Однак, якщо інтереси релігійної громади або громади, яка дотримується певних переконань, суперечать іншим громадським інтересам, держава повинна дуже ретельно зважувати інтереси, приділяючи увагу всім нюансам, поважаючи незалежність релігійних організацій, крім випадків, коли їхня незалежність може заподіяти очевидної і явної шкоди. Наприклад, якщо догмати релігійної групи забороняють членам цієї групи виходити з неї, держава може втрутитися, щоб перешкодити релігійній групі використовувати методи фізичного примусу в рамках застосування їхньої релігійної доктрини. Необхідно розглянути незалежність як випадок, щодо якого повинен проводитись ретельний аналіз обмежень (див. Розділ II.E далі). Варто згадати, що питання незалежності найчастіше виникають тоді, коли релігійні організації або організації, які дотримуються певних переконань займаються такою діяльністю, як управління школами, лікарнями або підприємствами, і коли фізичні особи стверджують, що вони зазнають дискримінації з боку таких організацій (наприклад, дискримінація за статевою ознакою або через сповідання тієї чи іншої релігії). Незважаючи на те, що диференційоване ставлення допускається, необхідно враховувати конкуруючі цінності незалежності релігійних установ і права громадян на свободу від дискримінації на підставі релігії, особливо у випадках, коли роботодавці отримують державне фінансування або податкові пільги для здійснення своєї діяльності.

Г. ДУХОВЕНСТВО/РЕЛІГІЙНІ ЛІДЕРИ

Держави часто приймають закони, які безпосередньо стосуються духовенства (під терміном «духовенство», в широкому його тлумаченні, слід розуміти релігійних лідерів або офіційних осіб будь-якої релігії.) Найбільш поширеними (і часто взаємопов'язаними) є наступні питання:

1. *Державні пільги для духовенства.* Багато держав надають духовенству певні пільги. Ними можуть бути звільнення від несення військової служби, право проводити санкціоновані державою шлюбні церемонії, допуск релігійних діячів у в'язниці, лікарні, освітні та військові установи, виплата державної заробітної плати та право не надавати свідчення у суді (наприклад, збереження таємниці сповіді). Хоча такі пільги часто надаються в багатьох державах, у цьому зв'язку може виникнути питання щодо того, чи надаються вони з нейтральних позицій всім релігійним громадам та групам, які дотримуються певних переконань. Процедура визначення того, хто належить до духовенства, також може бути складною проблемою, яка зачіпає як релігійні правила, так і світські закони. У деяких релігіях немає окремого духовенства, і багато членів групи вважаються священнослужителями. В інших релігіях є ієрархія, і в них необхідно проходити спеціальне релігійне навчання та сертифікацію. При проведенні аналізу законодавства необхідно враховувати наявність фаворитизму та упередженості відносно різних груп (див. Розділ II.И далі).
2. *Соціальне забезпечення та податкове законодавство стосовно духовенства.* В законодавстві про податкові пільги і пенсійне забезпечення можуть розглядатися окремі питання, які стосуються духовенства. Хоча окремих міжнародних стандартів, пов'язаних з цією проблемою, практично не існує, аналіз законодавчих положень необхідно проводити, виходячи з принципів рівності, недискримінації та незалежності.
3. *Обмеження та позбавлення права займатись політичною діяльністю.* Деякі держави обмежують права духовенства брати участь у діяльності, доступній іншим громадянам, такій як зайняття політичних чи інших державних посад. Закони, які містять подібні обмеження, часто відображають особливості історичного розвитку відповідної країни і повинні розглядатися з особливою увагою.

Д. ЗАКОНИ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ РЕЕСТРАЦІЮ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ, ЩО ДОТРИМУЮТЬСЯ ПЕВНИХ ПЕРЕКОНАНЬ

1. *Реєстрація релігійних організацій та організацій, що дотримуються певних переконань.* Закони про релігійні організації, які

регулюють набуття правосуб'єктності за допомогою реєстрації, інкорпорації тощо, є найбільш важливими для релігійних організацій¹⁰. Нижче наводиться перелік деяких з найбільш серйозних проблем у цій галузі:

- реєстрація релігійних організацій сама по собі не повинна бути обов'язковою, хоча допускається вимога реєстрації для набуття нею правосуб'єктності і подібних вигод;
- приватні особи та групи осіб можуть вільно сповідувати свою релігію без реєстрації, якщо вони цього бажають;
- не дозволяються вимоги про велику мінімальну кількість членів для набуття правосуб'єктності;
- вимога діяльності у державі протягом тривалого часу для отримання дозволу на реєстрацію є неприйнятною;
- слід ретельно проаналізувати інші надмірні обмеження та затримки, що передують набуттю правосуб'єктності;
- не можна допускати положення про широкі повноваження державних органів щодо надання дозволів; можливість прийняття офіційних рішень про обмеження свободи релігії, яка виникла внаслідок нечіткого законодавства або з інших причин, необхідно суворо обмежувати;
- слід заборонити втручання у внутрішні релігійні справи шляхом проведення глибокого аналізу структури релігійної організації, впровадження бюрократичного нагляду та обмежень щодо релігійних призначень, тощо (див. Розділ II.Г вище);
- необхідно ретельно аналізувати положення, які мають зворотну дію або які нездатні захистити існуючі права (наприклад, вимога щодо перереєстрації релігійних організацій згідно з новими критеріями);
- у разі запровадження нових правил повинні бути запропоновані відповідні перехідні положення;
- згідно з принципами незалежності держава не повинна приймати рішення про те, що одна релігійна група має підпорядковуватися іншій, або що релігії повинні мати певну ієрархічну структуру

¹⁰ Див. Семінар 2001 року «Свобода релігії та віросповідання в регіоні ОБСЄ: виклики для законодавства та практики» (http://www.osce.org/documents/odihr/2001/06/1523_en.pdf) та Семінар Комісара з прав людини Ради Європи, який стосувався відносин між церквою та державою з огляду на використання права на свободу релігії ([http://www.coe.int/T/E/Commissioner_H.R./Communication_Unit/Documents/CommDH\(2001\)15_E.asp](http://www.coe.int/T/E/Commissioner_H.R./Communication_Unit/Documents/CommDH(2001)15_E.asp)).

(zareestrovani religijnii organizacii ne povinni voloditi pravom veto na reestraciu inshoi religijnoi organizacii).

2. *Привілеї та пільги релігійних організацій та організацій, що дотримуються певних переконань* Як правило, з огляду на цінності принципу свободи релігії чи переконань закони, які регулюють доступ до правосуб'єктності, повинні бути структурованими з урахуванням цього принципу; як мінімум, доступ до основних прав, пов'язаних з правосуб'єктністю (наприклад, відкриття банківського рахунку, оренда або придбання власності для місця відправлення релігійних обрядів чи інших релігійних цілей, підписання контрактів або використання права подавати позови або виступати у якості відповідача у суді), має бути забезпечений без надмірних перешкод. У багатьох юридичних системах існують додаткові юридичні питання, які мають істотний вплив на ті аспекти релігійного життя, що часто пов'язані з набуттям правосуб'єктності – наприклад, з отриманням від держави права на використання землі або інших державних дозволів, запрошенням іноземних релігійних лідерів, робітників, волонтерів в країну, організацією візитів і місій до лікарень, в'язниць та військових установ; правом на створення освітнього закладу (як для навчання дітей, так і для підготовки духовенства); правом на створення окремих релігійних благодійних організацій і так далі. У багатьох країнах для певних релігійних організацій може бути доступний широкий спектр державних фінансових пільг: від податкових звільнень до прямих субсидій. Як правило, просте надання будь-яких з перерахованих вище пільг та привілеїв не суперечить праву на свободу релігії чи переконань. Однак необхідно уважно підходити до вирішення цього питання, щоб гарантувати дотримання норми про недискримінацію.
3. *Положення про ліквідацію.* Необхідно заохочувати релігійні організації до того, щоб вони передбачали наслідки добровільного або недобровільного припинення дії юридичної особи, в рамках якої вони функціонують. Добровільне припинення діяльності має бути дозволене. Положення про ліквідацію повинні узгоджуватися з положеннями про реєстрацію таким чином, щоб стандарти доступу та збереження статусу правосуб'єктності загалом були схожими. Увага законодавців повинна спрямовуватися на те, щоб уникнути нечітких положень закону, які дозволяють використовувати дискримінаційні методи по відношенню до непопулярних релігійних груп.

Е. ОБМЕЖУВАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ (ГРОМАДСЬКА БЕЗПЕКА, ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я, ТОЩО)

Зазвичай, крім права на свободу релігії чи переконань, міжнародні документи у сфері захисту прав людини та конституції країн також визначають обставини, за яких держава може легітимно обмежити реалізацію подібних прав. Права на свободу совісті та переконань, пов'язані з внутрішньою свободою, у жодному разі не можуть бути обмежені державою (див. Розділ II.Б.1). Тому Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ), наприклад, містить «обмежувальне положення», яке дозволяє обмеження релігійних проявів, які «передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» (стаття 9.2 ЄКПЛ). Обмеження, зазначені в МПГПП, повинні бути «встановлені законом і необхідні для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб» (стаття 18.3 МПГПП.).

Стандартні міжнародні методи аналізу, які можуть відрізнитись залежно від країни і статусу ратифікації міжнародних документів, передбачають три основні питання. По-перше, чи передбачене таке обмеження законодавством, тобто чи достатньо ясно законодавець дав зрозуміти, що заборонено, а що ні? По-друге, чи зазначені в обмежувальному положенні можливі підстави обмеження? (Слід мати на увазі, що «національна безпека» не є допустимим обмеженням згідно зі статтею 9.2 ЄКПЛ та статтею 18.3. МПГПП). По-третє, чи це обмеження пропорційне тому суспільному інтересу, заради захисту якого воно застосовується?¹¹ Законодавство має задовольняти всі три питання. Європейський суд з прав людини та Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 22 зазначають, що такі обмеження повинні тлумачитися точно.

Стаття 4 (2) МПГПП передбачає, що країни не можуть жодним чином обмежувати право на свободу релігії чи переконань, в тому числі в ситуації надзвичайного стану. У цьому зв'язку право на свободу релігії чи переконань має навіть вищий пріоритет, ніж право на свободу вираження поглядів або право на свободу об'єднань. Це не

¹¹ Суть концепції пропорційності іноді ілюструється за допомогою графічної метафори, що являє собою зображення ковальського молоту, яким розколюється горіх. Використовуючи цей інструмент, безсумнівно можна розколоти шкаралупу, але з неминучою втратою самого горіха

означає, що інші державні інтереси ніколи не матимуть переваги над правом на свободу релігії чи переконань. Однак це означає, що навіть під час надзвичайного стану якесь інше право зможе мати перевагу над цим фундаментальним правом лише за наявності відповідного обмежувального положення.

Під час проведення аналізу законодавства необхідно виявити, які обмежувальні положення застосовуються відповідно до міжнародних угод, зобов'язань ОБСЄ, конституцій країн та законів. Аналіз законодавства країни повинен бути спрямований на оцінку його внутрішньої послідовності: наприклад, чи відповідає законопроект конституції держави і, в свою чергу, чи відповідають закони країни міжнародним зобов'язанням?¹²

Є. «ІНОЗЕМНІ» ПИТАННЯ

1. Візи. Держави мають право встановлювати правила в'їзду в країну для іноземців. Під цим зазвичай розуміється видача різних видів віз. Країни можуть встановлювати законодавчі обмеження, які забороняють окремих громадянам перетинати їхні кордони. Якщо особи, які сповідують певне переконання, відповідають нейтральним критеріями (тим, що вони становлять загрозу громадській безпеці або можуть здійснити кримінальні правопорушення), їм на законних підставах може бути відмовлено у в'їзді в країну. Однак якщо держава вводить категорії для таких обмежень, засновані виключно на релігійній приналежності, то це може суперечити вимогам про релігійний нейтралітет держави. Більше того, у зв'язку з тим, що такі обмеження можуть ускладнити певній релігійній громаді забезпечення її організації персоналом на власний розсуд, вони насправді можуть бути втручанням у внутрішні релігійні справи. Таким чином, необхідно ретельно перевіряти правила видачі віз, які передбачають введення спеціальних релігійних бар'єрів, які, зокрема, носять дискримінаційний характер.

¹² Як приклад міжнародних зобов'язань див. МПГПП (ст. 18.3), Загальний коментар № 22 (§ 8), Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (ст. 1.3), Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників країн-учасниць ОБСЄ (Принципи 17 і 25), Підсумковий документ Московської зустрічі (§ 28.6), ЄКПЛ (ст. 9.2) і прецедентне право Європейського Суду з прав людини.

2. *Грошові перекази.* Як і у випадку з візами, країни мають багато законних підстав для регулювання різних видів грошових переказів. Однак не можна дозволяти включати положення, які є дискримінаційними по відношенню до релігійних груп з релігійних підстав.

Ж. НАВЕРНЕННЯ В СВОЮ ВІРУ/МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Навернення у свою віру і місіонерська діяльність у багатьох країнах є проблемою, яка потребує делікатного ставлення. Для початку важливо пам'ятати, що право висловлювати свої погляди, переконання та віру може бути життєво важливою складовою людського буття, а право це робити є частиною права на свободу релігії чи переконань та права на свободу вираження своїх поглядів. Однак у певний момент право на вертати до своєї релігії може перерости в примус. Під час визначення цієї межі важливо повною мірою захищати права на свободу вираження поглядів і релігії. Таким чином, в даний час загальновизнаною є необхідність захисту традиційної прозелітської діяльності, яка здійснюється від дверей до дверей (проте також захищається право приватних осіб відмовитися від такого навернення)¹³. З іншого боку, зловживання владними повноваженнями серед військових або у відносинах між роботодавцем і найманим працівником вважається неприпустимим¹⁴. Якщо законодавство обмежує місіонерську діяльність, то такі обмеження можуть бути виправдані лише у випадку, якщо ця діяльність включає примус або є поведінкою чи її функціональним еквівалентом, яка становить шахрайство, яке у свою чергу буде визнане таким, незалежно від того, чи задіяні релігійні переконання.

¹³ Справа «Коккінакіс проти Греції» (ЄСПЛ, 1993 р.).

¹⁴ Справа «Ларіссіс проти Греції» (ЄСПЛ, 1996 р.).

3. ФІНАНСУВАННЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД / ГРОМАД, ЯКІ ДОТРИМУЮТЬСЯ ПЕВНИХ ПЕРЕКОНАНЬ /ЗАГАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Існує багато проблем, які пов'язані з фінансуванням релігійних організацій та громад, які дотримуються певних переконань. Найбільш важливими серед них є наступні:

1. *Можливість отримання подарунків та збору коштів.* У держав склалася різноманітна практика, яка стосується можливості отримання подарунків та збору коштів. Деякі країни надають широкі повноваження для збору коштів, в той час як інші ретельно обмежують суми, які можуть бути отримані, та способи збору коштів. Хоча держави і можуть вводити деякі обмеження, відповідно до основних міжнародних рекомендацій краще застосовувати підхід, який дозволяє організаціям залучати кошти за умови, що це не матиме негативного впливу на інші важливі напрямки державної діяльності. Правові норми повинні розроблятися так, щоб вони не були дискримінаційними.
2. *Звільнення від податків.* Дуже поширеною, хоча і не загальноприйнятою практикою для держав є надання податкових пільг некомерційним організаціям. Зазвичай такі пільги бувають двох видів: по-перше, прямі пільги, такі як звільнення від податків на прибуток і на власність, і по-друге, непрямі, які дозволяють донорам отримувати податкові пільги за перерахування коштів. У міжнародному праві існує небагато правових норм, які регламентують цю сферу, хоча норми щодо недискримінації застосовуються і тут.
3. *Податкова система, сприятлива для збору коштів.* Деякі держави дозволяють релігійним організаціям збирати кошти за допомогою державної податкової системи. Наприклад, (релігійна) публічно-правова організація може мати угоду з державою, відповідно до якої держава збирає податки з членів релігійної організації, а потім передає зібрані кошти на користь відповідної релігії. Часто у зв'язку з використанням таких систем виникають два види труднощів. По-перше, чи є такі угоди дискримінаційними по відношенню до релігійних громад та громад, які дотримуються певних переконань. По-друге, чи можуть приватні особи, які не бажають передавати свої податкові відрахування релігії, яку вони сповідують, вийти з такої системи. Хоча міжнародне право не забороняє

такі податкові схеми, передбачається, що приватні особи повинні мати можливість не брати участі у такій системі (хоча вихід з неї може призвести до втрати приналежності до цієї релігії).

4. *Державне фінансування.* Багато держав надають релігійним організаціям як пряме, так і непряме фінансування. На додаток до непрямих (але дуже суттєвих) пільг, які передбачають звільнення від податків і зниження оподаткування, існує багато систем фінансування релігійних організацій, включаючи виплату заробітної плати (або надання соціальної допомоги) духовенству, субсидування релігійних шкіл; дозвіл організаціям використовувати будівлі, які знаходяться у державній власності, для їхніх заходів; дарування власності релігійним організаціям. Схеми державного фінансування часто бувають безпосередньо пов'язані з особливостями історичного розвитку країни (як, наприклад, повернення власності, раніше конфіскованої державою в односторонньому порядку), і тому при здійсненні оцінок необхідно враховувати ці складні фактичні обставини.

И. ОСОБЛИВІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ТЮРМАМИ, ВІЙСЬКОВИМИ ЗАКЛАДАМИ, ЛІКАРНЯМИ ТА ІНШИМИ ДЕРЖАВНИМИ УСТАНОВАМИ

Виникає кілька питань, які стосуються таких державних установ, як в'язниці, військові заклади та державні лікарні. Крім питань допуску духовенства в такі установи для ведення релігійної діяльності (див. вище Розділ II.Г) і прав найманих працівників (див. Розділи II.Г і III.Є) існують питання, які стосуються прав на вираження релігійних поглядів людьми, які перебувають у таких закладах. Очікується, що правила, які регулюють права на вираження релігійних переконань, будуть залежати, звичайно, від характеру закладу.

З практичною метою більшість юридичних систем надають помітну перевагу думкам посадових осіб у в'язницях і військових структурах стосовно громадської безпеки та ефективності. Водночас, держави приділяють все більше уваги правам ув'язнених і військовослужбовців на доступ до прийнятної з релігійної точки зору їжі, якщо це можливо. Часто забезпечуються дещо обмежені можливості носіння окремих видів релігійного одягу за умови, що це не заважає підтримці дисципліни в тюремному закладі і не порушує ефективності діяльності армії. Також рекомендується, якщо це доцільно, надавати

доступ до релігійної літератури та консультування з релігійних питань. Зрештою, обмеження повинні вводитися тільки після проведення належного «аналізу обмежень» з урахуванням обґрунтованої можливості підвищеної уваги до питань державної безпеки. Що стосується державних лікарень, де вимоги до громадської безпеки нижчі, держава, відповідно, повинна реалізовувати більш гнучку політику та приділяти більше уваги таким питанням, як прийнятна з релігійної точки зору їжа та одяг.

I. ВИНЯТКИ ІЗ ЗАКОНІВ ЗАГАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

За багатьох обставин приватним особам або групам осіб буває важко дотримуватися законодавчих норм загального застосування, виходячи з внутрішніх моральних протиріч або через те, що порушені питання совісті. Деякі особи з релігійних мотивів не вживають певну їжу, а інші, в свою чергу, наполягають на носінні певного одягу. Деякі особи вважають, що проходження військової служби суперечить їхнім глибоким релігійним переконанням. Деякі дні тижня і календарні дні є дуже важливими в релігійному контексті і передбачають виконання певних обрядів або необхідність відмовитися від виконання роботи. Більшість сучасних демократичних країн сприяє дотриманню подібних традицій більшістю населення, і багато держав з повагою ставляться до релігійних переконань меншин.

Законодавство, яке регулює можливі винятки із законів загального застосування, існує в двох базових формах. По-перше, у формі загальних конституційних положень або документів про права людини, які загалом захищають права на свободу релігії чи переконань і застосовуються у випадках, пов'язаних з питаннями совісті. Друга форма є більш специфічною і передбачає винятки для певних дій, як, наприклад, законодавчо закріплена можливість уникнення проходження обов'язкової військової служби для тих, чий внутрішній переконання цьому суперечать (як правило, згадується разом з вимогою проходження альтернативної служби). Важливо, щоб закони, які стосуються питань релігії або переконань, розроблялися таким чином, щоб враховувались основні керівні принципи конституційних норм і стандартів стосовно прав людини, а також щоб спеціальні законодавчі виключення розроблялися і справедливо застосовувалися до тих, хто відмовляється від проходження військової служби з релігійних чи інших переконань, та водночас не були надмірно обтяжливими по відношенню до тих, у кого немає таких переконань.

- Нижче наводяться найбільш поширені питання, які виникають у зв'язку з винятками із законів загального застосування.
- *Відмова від військової служби з міркувань совісті.* Хоча міжнародних стандартів, які регулюють це питання не існує, в більшості демократичних країн спостерігається чітка тенденція дозволяти людям, чиї моральні або релігійні переконання не дозволяють їм нести військову службу, проходити альтернативну (невійськову) службу. У кожному разі закони країни не повинні бути надмірно суворими до тих, хто через свої внутрішні переконання не може проходити військову службу.¹⁵
- *Їжа.* Деякі види їжі заборонені до вживання багатьма релігійними та етичними традиціями, включно з м'ясом взагалі, свининою, м'ясом, приготованим без дотримання певних релігійних правил, і алкоголем. Сприяючи толерантності, держава може заохочувати установи, в яких людям надається харчування (наприклад, школи, лікарні, в'язниці та військові установи), включати в раціон додаткові страви для тих, хто у харчуванні керується моральними чи релігійними вимогами.
- *Дні для релігійної діяльності.* Існують два види днів, у зв'язку з якими виникають питання про винятки з загальних правил. По-перше, це дні тижня, які мають релігійну значимість (наприклад, день п'ятничної молитви або суботнього чи недільного богослужіння). По-друге, це календарні дні, які мають релігійну значимість (такі як Різдво, Йом Кіпур, Рамадан). Наскільки це можливо, закони держави повинні відповідати духу терпимості і поважати релігійні переконання.
- *Медицина.* Деякі релігійні та духовні громади відмовляються від певних медичних процедур, які зазвичай використовуються. У той час як у багатьох країнах повнолітнім дозволяється самостійно приймати рішення про можливість виконання тих чи інших медичних процедур, держави, як правило, вимагають, щоб неповнолітні проходили деякі медичні процедури незалежно від бажання батьків. Навіть якщо держава не бере до уваги побажання батьків у зв'язку з тим, що певні процедури вважаються необхідними, і такі дії держави є законними, мають бути розроблені

¹⁵ Рекомендація(1987)8 про відмову від обов'язкової військової служби з міркувань совісті, прийнята Радою міністрів Ради Європи 9 квітня 1987 р. на 406-му засіданні заступників міністрів, <http://cm.coe.int/stat/E/Public/1987/1987r8.htm>; Резолюція Комісії з прав людини 1998/77; Резолюція Комісії з прав людини 2002/45.

закони, які враховують і поважають інтереси тих, чиї моральні переконання не дозволяють їм проходити певні медичні процедури, навіть якщо законодавство не передбачає відповідних винятків.

- *Інше.* На додаток до вищезазначених питань заперечення можуть виникнути і у зв'язку з необхідністю приймати присягу або виконувати функції присяжних. Наскільки можливо, держава повинна намагатися пропонувати розумні альтернативи, які не обтяжують ані тих, хто має певні релігійні погляди, ані більшість населення.

III. ІНШІ ПИТАННЯ, ЩО МОЖУТЬ ВИНИКНУТИ ЩОДО ЗАКОНІВ, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ РІЗНІ СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянути вище питання, як правило, виникають в процесі аналізу загального законодавства, що регулює діяльність релігійних організацій та організацій, які дотримуються певних переконань. Пропонуємо розглянути далі деякі інші питання, які можуть виникати в ході аналізу законопроектів залежно від їх контексту і виду.

A. КРИМІНАЛЬНЕ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО/ПОКАРАННЯ

В деяких країнах передбачені досить суворі покарання (великі штрафи або ув'язнення) за порушення норм законодавства, яке регулює діяльність релігійних організацій або організацій, які дотримуються певних переконань. Хоча невеликі штрафи за незначні порушення адміністративних норм можуть бути доречними, недопустимо карати за незначні адміністративні помилки так само, як за порушення кримінального законодавства, або застосовувати надмірно суворі покарання шляхом накладання адміністративних стягнень. Суворі покарання за дрібні помилки, наприклад, під час реєстрації можуть викликати серйозні запитання про порушення права на релігію або переконання під приводом необхідності дотримуватись принципів кримінального права. Якщо застосування суворого покарання може бути доречним в тому випадку, коли має місце заборонена законом діяльність, яка зазвичай підпадає під дію традиційного кримінального кодексу (як наприклад, вбивство, напад, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжка), такі покарання є менш доречними у випадку простого порушення адміністративної процедури. У такому випадку, наприклад, можливо, доречним буде (а можливо, і зайвим) прийняття закону, який спеціально забороняє фізичний напад на представників духовенства або використання статусу релігійної організації

для прикриття кримінальних структур. Водночас, очевидно, недоцільно застосовувати кримінальні покарання у випадку простої нереєстрації релігійної асоціації як такої. Нормативно-правові акти, які містять складні реєстраційні вимоги і водночас передбачають кримінальне покарання за нереєстрацію, викликають особливу підозру.

Б. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА/ТЕРОРИЗМ

Хоча закони у сфері національної безпеки та боротьби із тероризмом на релігійному ґрунті можуть бути цілком доречними, важливо забезпечити, щоб вони не були спрямовані проти релігійних організацій, які не займаються явно кримінальною або насильницькою діяльністю. Закони у сфері боротьби з тероризмом не повинні використовуватися для обмеження законної релігійної діяльності.

В. ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ/ ЗОНУВАННЯ

Законодавство, яке регулює будівництво, реконструкцію або використання об'єктів власності для релігійних цілей, може включати складні нормативно-правові акти щодо використання землі, майна та збереження історичних цінностей. Досить часто державні службовці (на національному, федеральному або місцевому рівнях) можуть використовувати такі закони для обмеження використання релігійними громадами їхніх релігійних об'єктів. Обґрунтування таких обмежень може бути цілком нейтральним (регулювання дорожнього руху, збереження гармонії архітектурного ансамблю або однорідності діяльності чи зниження рівня шуму), але вони можуть вибірково застосовуватись з дискримінаційною метою проти небажаних релігійних груп. Важливо, щоб такі закони розроблялися і застосовувалися у нейтральний спосіб та використовувалися на законних підставах.

Г. СУПЕРЕЧКИ ЩОДО РЕЛІГІЙНОГО МАЙНА

Розрізняють два найбільш поширені види суперечок щодо релігійного майна. Перший вид майнових суперечок має місце тоді, коли права власності на релігійне майно є спірними через попередні дії з боку держави, яка конфіскувала майно та передала його іншій групі або особам. Це особливо проблематичне питання у багатьох колишніх

комуністичних країнах. Другий вид майнових суперечок спостерігається, коли спір всередині релігійної громади призводить до того, що одна чи більше груп висувають свої претензії щодо прав власності. Обидва види майнових спорів, а також інші пов'язані з ними проблеми, часто включають історичні та теологічні питання. Такі суперечки можуть бути дуже складними і вимагати спеціального досвіду та знань не лише у сфері правових питань, пов'язаних із майном, але також і технічних питань стосовно фактичних обставин і доктрини. Тією мірою, якою закони регулюють такі питання, важливо забезпечити, щоб вони розроблялися і застосовувалися максимально об'єктивно і без надання необґрунтованих переваг окремим групам.

Г. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Держави мають у своєму арсеналі багато підходів до визначення допустимої ролі релігійних організацій та організацій, які дотримуються певних переконань, у політичній діяльності, які варіюються від заборони релігійних політичних партій та перешкоджання участі релігійних груп в політичній діяльності до скасування звільнення від сплати податків релігійних груп, які беруть участь в політичній діяльності. Враховуючи те, що такі питання можуть бути досить складними і різні закони можуть залишатися прийнятними, закони не повинні бути розроблені таким чином, щоб або забороняти законну релігійну діяльність, або накладати несправедливі обмеження на віруючих¹⁶.

¹⁶ Основна справа Європейського Суду з прав людини з цього питання – це справа «Рефах Партісі проти Туреччини» (2003 рік), яка пов'язана з тим, що за рішенням турецького суду була ліквідована одна з найбільших політичних партій Туреччини у зв'язку з інформацією про те, що ця партія начебто надавала підтримку ісламському фундаменталізму, включаючи пропагування введення законів шариату в Туреччині. Європейський суд постановив, що незважаючи на те, що «політична партія, яка розділяє моральні цінності, які покладає на неї релігія, не може вважатися ворожою за своєю суттю до фундаментальних принципів демократії» (§ 100), держава може ліквідувати політичну партію, якщо є підстави вважати, що така партія знаходиться на межі досягнення політичної влади (§108), і якщо деякі з її пропозицій суперечать державному конституційному порядку (§§ 59-60, 67, 93) або фундаментальним демократичним принципам (§ 98).

Д. СІМЕЙНЕ ПРАВО

Сімейне право часто перетинається з питаннями релігії або переконань. Серед питань, які зустрічаються найчастіше – шлюб та опіка над дитиною. Стосовно шлюбу законодавство розрізняє «релігійний» та «офіційний» шлюб (питання права представників духовенства реєструвати шлюб, який визнається державою, розглядалося вище в Розділі II.Г). Хоча можливі різні варіанти (такі як необхідність державної реєстрації шлюбу до укладення релігійного шлюбу), закони не повинні створювати обмеження для проведення релігійними організаціями та організаціями, які дотримуються певних переконань, релігійних церемоній на додачу до інших нейтральних вимог, які висуваються державою (зокрема, досягнення повноліття та не перебування у шлюбі на момент реєстрації з іншою особою). Питаннями щодо шлюбу, які можуть виникнути у майбутньому, є державні обмеження щодо шлюбів за домовленістю і заборона полігамних шлюбів, які дозволяються деякими релігійними доктринами. Суперечки щодо опіки над дитиною після розірвання шлюбу можуть мати релігійне підґрунтя, якщо батьки сповідують різну релігію і кожен з них бажає виховувати дитину відповідно до своїх релігійних переконань¹⁷. Незважаючи на те, що законодавство може прямо не регулювати ці питання, вони можуть виникати під час вирішення суперечок щодо опіки над дитиною. Таким чином, необхідно проводити аналіз законів на предмет їх нейтральності, а також для забезпечення того, щоб інтереси дитини були об'єктивно захищені без визнання переваги однієї релігії над іншою.

Варто звернути увагу на ще декілька проблем, які можуть виникати, коли релігійні доктрини суперечать законодавству країни. Наприклад, законодавство про спадщину може суперечити релігійним законам, коли йдеться про право одного з подружжя успадковувати майно померлого члена подружжя. Або ж деякі країни обмежують можливості усиновлення сім'єю з одними релігійними поглядами дитини іншого віросповідання чи взагалі не дозволяють членам певних релігійних громад всиновлювати дітей через відчутні небезпеки, пов'язані з релігіями, які вони сповідують. В ісламі процедура розлучення для чоловіка є зазвичай набагато простішою, порівняно із законодавчою процедурою. У всіх подібних випадках законодавство має бути розглянуте на предмет його нейтральності, а також для

¹⁷ Див., наприклад, справу Хоффман проти Австрії (ЄСПЛ 1993).

визначення того, наскільки обмеження прав на вираження релігійних поглядів відповідають законним інтересам держави.

Е. РАДІО ТА ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Трьома головними проблемами, які пов'язані з діяльністю у сфері телебачення та радіомовлення, є право власності, доступ, приниження гідності або підбурювання проти релігійних громад. Зазвичай міжнародні стандарти не регламентують детально діяльність у сфері телебачення та радіомовлення. Тому загальні принципи рівності і недискримінації залишаються основними керівними засадами. Очікується, що релігійні групи і групи, які дотримуються певних переконань, не повинні стикатися з особливими перешкодами у володінні чи управлінні засобами масової інформації. Якщо керівництво ЗМІ здійснює держава, то має використовуватись справедлива процедура надання різним релігійним групам та організаціям, які дотримуються певних переконань, можливості доступу до засобів масової інформації. Хоча в різних країнах застосовують різні, часто суперечливі, підходи щодо клепу, мови ворожнечі та образи релігійних груп та груп, які дотримуються певних переконань, однак закони повинні бути справедливими і недискримінаційними (див. ст. 20 МПГПП).

Є. ПРАЦЯ

Трьома основними питаннями щодо зв'язку між працею (трудовою діяльністю) і релігією чи переконаннями є прийняття на роботу та інші кадрові питання, по-перше, в релігійних групах та організаціях, які дотримуються певних переконань, по-друге, в приватних підприємствах, і по-третє, в державних установах. В тій мірі, в якій законодавство певної країни забороняє дискримінацію на ґрунті релігії чи переконань, релігійні організації та організації, які дотримуються певних переконань, як правило, намагаються застосовувати винятки із законів про недискримінацію, щоб мати можливість приймати на роботу та утримувати осіб, чий погляд відповідає інтересам організації. У цьому відношенні існує ряд правових підходів. Як правило, для приватних (нерелігійних) підприємств стандартним підходом є заборона дискримінації при прийомі на роботу. Роботодавцям може бути надано право обмежувати деякі прояви релігійних

переконань. Держава не повинна допускати дискримінацію у кадрових питаннях, хоча в деяких країнах посадовим особам заборонено носити знаки релігійної приналежності.

Ж. КЛАДОВИЩА

Держави застосовують різні підходи до питань релігії та кладовищ. У деяких випадках держави повністю контролюють цю сферу, в інших – значна частина відповідальності покладається на релігійні установи. Хоча чітких правил, що регулюють це питання, не існує, держава повинна уникати дискримінації релігійних груп і в розумних рамках дозволяти (зокрема, з метою охорони здоров'я) використовувати право на вираження релігійних переконань в цих умовах.

IV.

ЗМІСТ ТЕКСТУ, ЯКИЙ ПЕРЕДАЄТЬСЯ УРЯДУ ЧИ ПАРЛАМЕНТУ

Під час аналізу законопроектів завжди необхідно враховувати особливі вимоги держави, яка звернулася за допомогою. Однак, як правило, письмовий аналіз складається відповідно до наступного плану:

1. Заява про важливість відповідності законодавства міжнародним стандартам і зобов'язанням ОБСЄ (якщо застосовуються). Має надаватись стисла інформація про міжнародні стандарти.
2. Визначення проблем, які призвели до необхідності розробки законопроекту. Необхідно розуміти проблеми, які спонукали уряд або країну до розробки такого законопроекту. Дуже важливо, щоб ці проблеми були сформульовані таким чином, щоб було очевидно, що їх розуміють та беруть до уваги.
3. Опис зібраної інформації, яка включає в себе фактичні і юридичні підстави для підготовки рекомендацій для певної держави. В аналізі мають бути зазначені при необхідності окремі особи чи групи осіб, з якими проводилися консультації в цій країні, включаючи державних службовців, представників уряду, членів парламенту, неурядові організації, релігійних представників і т.д. Аналіз також повинен свідчити про те, що була проведена серйозна і ґрунтовна робота зі збору інформації і були проведені консультації з різними джерелами.
4. Необхідно визначити всі відповідні закони. Аналітик повинен продемонструвати, що він ознайомився з конституцією, законами, кодексами та нормативно-правовими актами. Юридичні рішення також мають бути враховані, якщо вони стосуються даної справи.
5. Визначення контролюючих міжнародних документів. Мають бути визначені відповідні зобов'язання ОБСЄ, а також міжнародні документи, ратифіковані державою.
6. Визначення позитивних сторін законопроекту. Якщо законопроект має позитивні риси, їх необхідно виділити.

7. Визначення «нейтральних» положень. Це допоможе чіткіше визначити мету аналізу.
8. Визначення проблемних аспектів. Скоріше за все, це буде основною та найдовшою частиною аналізу. Це може бути зроблено або шляхом розгляду основних проблемних питань або шляхом проведення послідовного аналізу кожного розділу. Аналіз повинен бути чітким, несуперечливим і конструктивним. Його головною метою є надання пропозицій, які допоможуть державним службовцям зрозуміти альтернативні варіанти і значення міжнародних стандартів. Важливо пам'ятати, що аналітики не пропонують альтернативні законодавчі формулювання, а скоріше коментують законопроекти без надання спеціальних формулювань.
9. Наостанок слід висловити вдячність за довіру у наданні дозволу на аналіз і запропонувати свою підтримку у подальшій співпраці.

ДОДАТОК І. ОКРЕМІ ПОЛОЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ

Нижче наводяться положення ключових міжнародних документів, які стосуються прав на свободу релігії або переконань, вираження поглядів та об'єднання.

ДОКУМЕНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ТА ІНШІ МІЖНАРОДНІ ДОКУМЕНТИ

Загальна декларація прав людини (1948 р.)

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх вираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зібрань і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.)

Прийнятий та відкритий для підписання, ратифікації та приєднання 16 грудня 1966 року. Набув чинності 23 березня 1976 року.

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини...

Стаття 4

1. Під час надзвичайного стану в державі, коли життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.
2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18.
3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що обмежує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.
3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 19

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.
2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.
3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, відповідно, пов'язане з певними обмеженнями, які однак мають встановлюватися законом і бути необхідними:
 - а) для поваги прав і репутації інших осіб;
 - б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20

...

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 26

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань

Проголошена Резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН 25 листопада 1981 року

Генеральна Асамблея,

беручи до уваги, що відповідно до одного з основних принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй гідність і рівність притаманні кожній людині і що всі держави-члени зобов'язалися вживати спільних і самостійних заходів у співпраці з Організацією Об'єднаних Націй для сприяння й заохочення загальної поваги і додержання прав людини і основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови чи релігії,

беручи до уваги, що в Загальній декларації прав людини та міжнародних пактах про права людини проголошуються принципи недискримінації та рівності перед законом і право на свободу думки, совісті, релігії або переконань,

беручи до уваги, що нехтування та порушення прав людини і основоположних свобод, зокрема права на свободу думки, совісті, релігії або переконань будь-якого виду, є прямо чи опосередковано причиною воєн і тяжких страждань людства, особливо, коли вони є засобом іноземного втручання у внутрішні справи інших держав та ведуть до розпалювання ненависті між народами і державами,

беручи до уваги, що релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з основних елементів розуміння життя та що свободи релігії чи переконань слід повністю дотримуватися і гарантувати її,

вважаючи важливим сприяти розумінню, терпимості й повазі щодо питань свободи релігії та переконань і домагання неприпустимості використання релігії чи переконань з метою, несумісною зі Статутом та іншими відповідними документами Організації Об'єднаних Націй та з метою і принципами цієї Декларації,

будучи переконаною в тому, що свобода релігії чи переконань має сприяти досягненню загального миру, соціальної справедливості і дружби між народами, ліквідації ідеологій та практики колоніалізму і расової дискримінації,

відзначаючи із задоволенням прийняття декількох і набуття чинності деякими конвенціями під егідою Організації Об'єднаних Націй та спеціалізованих закладів щодо ліквідації різних форм дискримінації,

будучи занепокоєною проявами нетерпимості й наявністю дискримінації з питань релігії або переконань, які ще існують в окремих районах світу,

сповнена рішучості вживати всіх необхідних заходів для скорішої ліквідації такої нетерпимості в усіх її формах і проявах та запобігати дискримінації на підставі релігії або переконань і боротися з нею,

проголошує цю Декларацію про ліквідацію всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії або переконань:

Стаття 1

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання будь-якого роду на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.
2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію або переконання на свій вибір.
3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише встановленим законом обмеженням, які є необхідними для

охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб.

Стаття 2

1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на підставі релігії або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.
2. Для цілей цієї Декларації вираз «нетерпимість і дискримінація на підставі релігії або переконань» означає будь-які розрізнення, виключення, обмеження чи переваги, які базуються на релігії або переконаннях і метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод.

Стаття 3

Дискримінація людей на підставі релігії або переконань є образою для людської гідності та запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй і засуджується як порушення прав людини й основних свобод, проголошених у Загальній декларації прав людини і детально викладених у міжнародних пактах про права людини, та як перешкода для дружніх і мирних стосунків між державами.

Стаття 4

1. Усі держави мають впроваджувати ефективні заходи для попередження та ліквідації дискримінації на підставі релігії або переконань у визнанні, здійсненні та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах суспільного, економічного, політичного, соціального та культурного життя.
2. Усі держави мають докладати максимум зусиль щодо прийняття чи скасування законодавства, коли це необхідно для заборони будь-якої подібної дискримінації, а також для вжиття всіх належних заходів для боротьби з нетерпимістю на підставі релігії або інших переконань у цій сфері.

Стаття 5

1. Батьки або, у певних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя в рамках сім'ї згідно зі своєю релігією чи переконаннями, а також виходячи з морального виховання, яке, на їх думку, має отримати дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії чи переконань згідно з бажаннями її батьків або, у певних випадках, законних опікунів і не може примушуватися до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів. При цьому керівним принципом є інтереси дитини.
3. Дитина має бути захищена від будь-якої форми дискримінації на підставі релігії чи переконань. Вона має виховуватись в дусі розуміння, терпимості, дружби між народами, миру та загального братерства, поваги до свободи релігії чи переконань інших людей, а також у повному усвідомленні того, що її енергія та здібності мають бути присвячені служінню на благо інших людей.
4. Якщо дитина позбавлена батьківського піклування або не має законних опікунів, мають враховуватись виявлені ними воля чи будь-які прояви їхньої волі у питаннях релігії або переконань. При цьому керівним принципом є інтереси дитини.
5. Практика релігії або переконання, в яких виховується дитина, не повинні завдавати шкоди ані її фізичному або розумовому здоров'ю, ані її повному розвитку, з дотриманням вимог пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

Стаття 6

Відповідно до статті 1 цієї Декларації та з додержанням положень пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

- а) відправляти культу або збиратись у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати й утримувати місця для цієї мети;
- б) створювати й утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;
- в) виробляти, набувати й використовувати у відповідній кількості необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, звичаями чи переконаннями;
- г) писати, видавати й розповсюджувати відповідні публікації у цих сферах;
- г) викладати питання релігії або переконань у місцях, пристосованих до цієї мети;

- д) звертатися за фінансовою допомогою до окремих осіб та організацій і отримувати від них добровільні фінансові та інші пожертвування;
- е) здійснювати підготовку, призначати, обирати або призначати за правом успадкування відповідних керівників згідно з потребами й нормами тієї чи іншої релігії або переконань;
- є) дотримуватись днів відпочинку, відзначати свята і відправляти обряди за приписами релігії чи переконаннями;
- ж) встановлювати й підтримувати зв'язки з окремими особами і громадами у сфері релігії чи переконань на національному і міжнародному рівнях.

Стаття 7

Права і свободи, проголошені цією Декларацією, надаються національним законодавством у такий спосіб, щоб кожна людина мала можливість використовувати ці права і свободи на практиці.

Стаття 8

Ніщо в цій Декларації не може тлумачитися як обмеження або відступ від будь-якого права, зазначеного в Загальній декларації прав людини і в міжнародних пактах про права людини.

Загальний коментар №22 Комітету ООН з прав людини

Загальний коментар №22 до статті 18 Комітету з прав людини (48-а сесія, 1993 р.). Збірник загальних коментарів та загальних рекомендацій, прийнятих Договірними органами з прав людини, U.N. Doc. HRI\GEN\1\Rev.1 at 35 (1994 р.).

1. Право на свободу думки, совісті та релігії (включаючи свободу переконань), передбачене пунктом 1 статті 18, є досить широким та комплексним; воно охоплює свободу думки з усіх питань, особистих переконань та відданість релігії або переконанням, які сповідуються як одноосібно, так і спільно з іншими. Комітет звертає увагу держав-учасниць на те, що свобода думки та свобода совісті захищаються в такій самій мірі, як і свобода релігії та переконань. Про основоположний характер цих свобод свідчить також той факт, що відповідно до пункту 2 статті 4 Пакту навіть у період надзвичайного стану не дозволяються жодні відступи від цієї норми.

2. Стаття 18 захищає теїстичні, нетеїстичні і атеїстичні переконання, а також право не сповідувати жодної релігії чи переконань. Поняття «переконання» і «релігія» слід тлумачити широко. Застосування положень статті 18 не обмежується традиційними релігіями або релігіями та переконаннями, які за своїми організаційними формами або практикою аналогічні традиційним релігіям. У зв'язку з цим Комітет турбує будь-яка тенденція до дискримінації будь-яких релігій або переконань на будь-яких підставах, у тому числі через те, що вони є новоствореними або що їх сповідують релігійні меншини, до яких може вороже ставитися переважаюча релігійна громада.
3. У статті 18 визначається відмінність між свободою думки, совісті, релігії або переконань і свободою сповідувати релігію або переконання. Ця стаття не допускає встановлення будь-яких обмежень свободи думки та совісті чи свободи мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. Ці свободи захищені без будь-яких обмежень, так само, як і право кожного дотримуватися своїх поглядів без обмежень пункту 1 статті 19. Відповідно до пункту 2 статті 18 та статті 17 ніхто не може бути змушений розкривати свої думки або свою приналежність до тієї чи іншої релігії або переконань.
4. Свобода сповідувати релігію або переконання може бути реалізована «як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно». Свобода сповідувати релігію або переконання під час відправлення культу, виконання релігійних або ритуальних обрядів та передачі вчення охоплює досить широку сферу дій. Поняття «відправлення культу» включає ритуали та церемонії, в яких віра проявляється безпосередньо, а також різні властиві їм дії, включаючи будівництво місць відправлення культу, використання ритуальних формул та предметів, демонстрацію символів та дотримання свят і днів відпочинку. Дотримання та сповідання релігії або переконань може полягати не тільки в здійсненні церемоній, а й у дотриманні таких звичаїв, як виконання вимог щодо харчування, носіння відмінного одягу та головних уборів, участь у ритуальних обрядах, пов'язаних з певними етапами життя, а також використання особливої мови, за допомогою якої зазвичай спілкуються особи, які належать до відповідної громади. Крім того, практика і вчення, пов'язані з тією чи іншою релігією чи переконаннями, включають здійснення таких заходів, нерозривно

пов'язаних з веденням релігійними групами своєї основної діяльності, як, наприклад, вільне призначення релігійних керівників, священнослужителів та проповідників, вільне створення семінарій або релігійних шкіл, а також вільне складання та поширення релігійних текстів та публікацій.

5. Комітет зазначає, що свобода «мати чи приймати» релігію або переконання обов'язково передбачає свободу вибирати релігію або переконання, включаючи право змінювати свою релігію чи переконання або дотримуватися атеїстичних поглядів, а також право продовжувати сповідувати свою релігію чи переконання. У пункті 2 статті 18 забороняється примус, що обмежує право мати чи приймати релігію або переконання, включаючи застосування або загрозу застосування фізичної сили або кримінальних санкцій з метою змусити віруючих або невіруючих дотримуватися своїх релігійних переконань або поглядів, відмовитися від своєї релігії або переконань або змінити їх на інші. Політики та практика, спрямовані на досягнення тих самих цілей, наприклад, обмеження доступу до освіти, медичного обслуговування, працевлаштування або порушення прав, гарантованих статтею 25 та іншими положеннями Пакту, також є несумісними з пунктом 2 статті 18. Такий самий захист гарантується тим, хто дотримується будь-яких нерелігійних переконань.
6. Комітет вважає, що положення пункту 4 статті 18 допускають викладання в державних школах курсу загальної історії релігій та етики, якщо таке викладання ведеться неупереджено та об'єктивно. Свобода батьків чи законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань, про яку йдеться в пункті 4 статті 18, пов'язана з гарантіями свободи навчати релігії чи переконань, про які йдеться в пункті 1 статті 18. Комітет відзначає, що державна освіта, яка передбачає навчання щодо будь-якої конкретної релігії чи переконання, є несумісною з положеннями пункту 4 статті 18, якщо не передбачені виключення недискримінаційного характеру або альтернативні варіанти, які враховують побажання батьків та опікунів.
7. Відповідно до статті 20 жодне сповідання релігії чи переконань не повинно перетворюватися на пропаганду війни чи національної, расової або релігійної ненависті, що представляє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства. Як зазначено

Комітетом у Загальному коментарі № 11 [19], держави-учасниці зобов'язані приймати закони, що забороняють подібні дії.

8. Згідно з пунктом 3 статті 18 свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом, які є необхідними для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб. Свобода мати чи приймати релігію або переконання без примусу та свобода батьків і опікунів забезпечувати релігійну та моральну освіту не підлягають обмеженням. Під час тлумачення сфери дії положень, що стосуються допустимих обмежень, держави-учасниці повинні виходити з необхідності захисту прав, гарантованих Пактом, включаючи право на рівність та свободу від дискримінації в будь-якій формі, закріплене у статтях 2, 3 та 26. Обмеження повинні встановлюватися законом та застосовуватися таким чином, щоб не порушувати права, гарантовані статтею 18. Комітет відзначає, що положення пункту 3 статті 18 повинні тлумачитися чітко: не дозволяються жодні обмеження на підставах, крім конкретно визначених, навіть якщо такі обмеження дозволяються стосовно інших прав, захищених Пактом, зокрема з міркувань державної безпеки. Обмеження можуть встановлюватися лише для тих цілей, для яких вони призначені, а також вони повинні бути прямо пов'язані з конкретною метою, досягнення якої ними переслідується, та пропорційні їй. Обмеження не можуть встановлюватися з дискримінаційною метою або застосовуватися у дискримінаційний спосіб. Комітет вказує на те, що поняття моральності походить з багатьох соціальних, філософських та релігійних традицій, тому встановлення обмежень на свободу сповідувати релігію або переконання з метою захисту моральності не повинно ґрунтуватися на принципах, що впливають виключно з однієї традиції. Особи, щодо яких застосовуються деякі встановлені законом обмеження, наприклад, ув'язнені особи, продовжують користуватися своїми правами сповідувати релігію або переконання максимально повним чином, сумісним з конкретним характером обмеження. У звітах держав-учасниць повинна міститися інформація, що стосується повного обсягу та наслідків обмежень, які встановлюються відповідно до пункту 3 статті 18, як із законодавчої точки зору, так і з точки зору їх застосування в конкретних умовах.

9. Той факт, що та чи інша релігія визнана державною або проголошена офіційною чи традиційною, або що її прихильники складають більшість населення, не повинен ані перешкоджати здійсненню будь-якого з прав, закріплених в Пакті, включаючи статті 18 та 27, ані призводити до дискримінації прихильників інших релігій або осіб, які не сповідують жодної релігії. Зокрема, деякі заходи, які є дискримінаційними по відношенню до останніх, такі як обмеження кола осіб, що мають доступ до державної служби, прихильниками домінуючою релігії, або надання їм економічних привілеїв, або встановлення спеціальних обмежень на сповідування інших переконань, суперечать положенням, що забороняють дискримінацію на підставі релігії або переконань, та гарантіям рівного захисту, передбачених статтею 26. Важливою гарантією захисту від порушення свобод релігійних меншин та інших релігійних груп, передбачених статтями 18 і 27, а також від актів насильства або переслідування стосовно цих груп є заходи, про які йдеться в пункті 2 статті 20 Пакту. Комітет бажає отримувати інформацію про заходи, які вживаються відповідними державами-учасницями з метою захисту всіх релігій та переконань від утисків, а їх прихильників – від дискримінації. Комітетові необхідна також інформація про дотримання прав релігійних меншин відповідно до статті 27 для того, щоб він міг оцінити ступінь захисту державами-учасницями прав на свободу думки, совісті, релігії та переконань. Відповідні держави-учасниці повинні включати в свої доповіді інформацію, яка стосується дій, що кваліфікуються в рамках їхнього законодавства та судової практики як такі, що підлягають покаранню як богохульство.
10. Якщо в конституціях, законах, заявах правлячих партій або на практиці той чи інший набір переконань розглядається в якості офіційної ідеології, це не повинно призводити до порушення свобод, проголошених у статті 18, або інших прав, визнаних у Пакті, та до дискримінації осіб, які не приймають офіційну ідеологію або виступають проти неї.
11. Багато людей заявляють про своє право відмовитися від військової служби (з міркувань совісті) на тій підставі, що джерелом цього права є свободи, гарантовані статтею 18. У зв'язку з такими відмовами збільшується кількість держав, що звільняють за законом від обов'язкової військової служби громадян, які дійсно сповідують релігійні або інші переконання, що забороняють їм нести

військову службу, та замінюють таку службу альтернативною національною службою. У Пакті конкретно не говориться про право на відмову від військової служби з міркувань совісті, однак Комітет вважає, що таке право випливає зі статті 28, оскільки обов'язки щодо застосування зброї можуть перебувати в серйозному протиріччі зі свободою совісті та правом сповідувати релігію або переконання. У тих випадках, коли таке право визнане законом або практикою, не повинно проводитись жодних розмежувань між особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, на підставі характеру їх конкретних переконань, і так само не повинно бути ніякої дискримінації щодо таких осіб через їхню відмову нести військову службу. Комітет пропонує державам-учасницям надати інформацію про умови звільнення осіб від військової служби на підставі їх прав, закріплених у статті 18, а також про характер та тривалість альтернативної національної служби.

РЕГІОНАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ

Організація з безпеки і співробітництва в Європі

Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.)

Питання, що стосуються безпеки в Європі

Розділ 1(а). Декларація принципів, якими держави-учасниці повинні керуватися у взаємних відносинах

Принцип VII. Повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань

1. Держави-учасниці будуть поважати права людини та основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

...

В цих межах держави-учасниці будуть визнавати та поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або спільно з іншими, релігію або переконання, діючи за велінням власної совісті.

Співробітництво у гуманітарній та інших сферах

Розділ 1. Контакти між людьми

Держави-учасниці,
бажаючи сприяти зміцненню миру і взаєморозуміння між народами і духовному збагаченню людської особистості без розрізнення раси, статі, мови і релігії,

усвідомлюючи, що розвиток зв'язків у галузі культури та освіти, більш широке поширення інформації, контакти між людьми та вирішення гуманітарних проблем сприятимуть досягненню цих цілей,

сповнені рішучості співпрацювати між собою, незалежно від своїх політичних, економічних і соціальних систем, щоб створити кращі умови у вищезазначених областях, розвивати і зміцнювати існуючі форми співробітництва, а також розробляти нові шляхи і засоби, що відповідають цим цілям,

переконані, що ця співпраця має здійснюватися із повним дотриманням принципів, що регулюють відносини між державами-учасницями, визначених у відповідному документі,

прийняли наступне:...

(d) поїздки з особистою та професійною метою

Вони підтверджують, що релігійні культи, установи та організації, що діють у конституційних рамках своїх держав-учасниць, та їх представники можуть у сфері своєї діяльності підтримувати між собою контакти, проводити зустрічі і обмінюватись інформацією.

**Підсумковий документ Віденської зустрічі представників
держав-учасниць Ради з безпеки та співробітництва
в Європі (1989 р.)**

Принцип 11. Питання, що стосуються безпеки в Європі

[Держави-учасниці] підтверджують, що будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Вони також підтверджують загальне значення прав людини та основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості та безпеки, необхідних для забезпечення

розвитку дружніх відносин і співробітництва між ними, як і між усіма країнами.

Принцип 13. Питання, що стосуються безпеки в Європі

(13.7) [Держави-учасниці будуть] забезпечувати в межах своєї території кожному, хто підпадає під їхню юрисдикцію, права людини та основні свободи без будь-якого розрізнення, зокрема без розрізнення за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини;

Принцип 16. Питання, що стосуються безпеки в Європі

З метою забезпечення свободи людини сповідувати релігію або віру держави-учасниці будуть, зокрема:

(16.1) – вживати ефективні заходи щодо запобігання та ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань при визнанні, здійсненні та реалізації прав людини, основних свобод у всіх областях цивільного, політичного, економічного, соціального та культурного життя, а також щодо забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;

(16.2) – підтримувати атмосферу взаємної терпимості та поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими та невіруючими;

(16.3) – на прохання об'єднань віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних рамках своїх держав, визнавати їх статус, передбачений для них у відповідних країнах;

(16.4) – поважати право релігійних громад:

- організовувати та утримувати вільно доступні місця для богослужінь та зібрань;
- організовуватись відповідно до власної ієрархічної та інституційної структури;
- вибирати, призначати та здійснювати заміну працівників відповідно до своїх вимог та стандартів, а також за будь-якими добровільно досягнутими домовленостями між ними та державою;
- просити та отримувати добровільні фінансові та інші внески;

(16.5) – проводити консультації з релігійними культами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;

- (16.6) – поважати право кожного надавати та отримувати релігійну освіту мовою на свій вибір індивідуально або спільно з іншими;
- (16.7) – в цьому контексті поважати, окрім іншого, свободу батьків забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань;
- (16.8) – дозволяти підготовку релігійного персоналу у відповідних установах;
- (16.9) – поважати право релігійних об'єднань та груп, які дотримуються певних переконань, купувати та використовувати священні книги, релігійні видання мовою на свій вибір, а також інші предмети та матеріали, що відносяться до сповідання релігії чи віри, і володіти ними;
- (16.10) – дозволяти релігійним культам, установам та організаціям виробляти, імпортувати та поширювати релігійні видання та матеріали;
- (16.11) – прихильно розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, у тому числі через засоби масової інформації.

Принцип 17. Питання, що стосуються безпеки в Європі

Держави-учасниці визнають, що реалізація вищезазначених прав, які відносяться до свободи релігії або переконань, може підлягати лише таким обмеженням, які встановлені законом та сумісні з їхніми зобов'язаннями за міжнародним правом і їхніми міжнародними зобов'язаннями. Вони будуть забезпечувати в своїх законах та адміністративних правилах, а також під час їхнього застосування повну та ефективну реалізацію свободи думки, совісті, релігії чи переконань.

Принцип 19. Питання, що стосуються безпеки в Європі

[Держави-учасниці] будуть захищати та створювати умови для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Вони будуть поважати вільну реалізацію прав особами, які належать до таких меншин, та забезпечувати їх повну рівність з іншими.

Принцип 21. Питання, що стосуються безпеки в Європі

Держави-учасниці будуть забезпечувати, щоб реалізація вищезазначених прав не зазнавала жодних обмежень, крім тих, що передбачені законом та є сумісними з їхніми зобов'язаннями за міжнародним правом, зокрема відповідно до Міжнародного пакту

про громадянські і політичні права, а також їхніми міжнародними зобов'язаннями, зокрема згідно із Загальною декларацією прав людини. Ці обмеження носять характер винятків. Держави-учасниці будуть забезпечувати, щоб цими обмеженнями не зловживали і щоб вони застосовувалися не довільно, а у спосіб, що забезпечує ефективну реалізацію цих прав.

Співробітництво в гуманітарній та інших сферах

Пункт 32. Контакти між людьми

[Держави-учасниці] будуть дозволяти віруючим, релігійним культурам та їхнім представникам на груповій або індивідуальній основі встановлювати та підтримувати прямі особисті контакти та спілкування один з одним в своїх та інших країнах, зокрема за допомогою поїздок, паломництва і участі у зборах та інших релігійних заходах. У цьому контексті та у відповідності з такими контактами і заходами зацікавленим особам дозволяється купувати, одержувати та провозити релігійні публікації та предмети культу, що стосуються сповідання їхньої релігії чи віри.

Співробітництво в гуманітарній та інших сферах

Пункт 68. Співробітництво та обміни у сфері освіти

[Держави-учасниці] будуть забезпечувати, щоб особи, які належать до національних меншин або регіональних культур на їхніх територіях, могли надавати або отримувати знання про свою власну культуру, в тому числі шляхом передачі батьками своїм дітям мовної, релігійної та культурної самобутності.

Документ Копенгагенської наради представників держав-учасниць Конференції щодо людського виміру Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1990 р.)

Принцип 9

Держави-учасниці підтверджують, що

(9.4) кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу змінювати релігію або переконання та свободу сповідувати свою релігію або віру як індивідуально, так і спільно з іншими, публічно або приватно шляхом відправлення культу, навчання та виконання релігійних і ритуальних

обрядів. Здійснення цих прав підлягає лише таким обмеженням, які визначені законом та відповідають міжнародним стандартам;

Принцип 18

Держави-учасниці

(18.1) – відзначають, що Комісія Організації Об'єднаних Націй з прав людини визнала право кожного відмовитися від військової служби з міркувань совісті;

(18.2) – відзначають заходи, прийняті останнім часом низкою держав-учасниць з метою дозволити звільняти від обов'язкової військової служби на підставі відмови з міркувань совісті;

(18.3) – відзначають діяльність деяких громадських організацій у зв'язку з відмовою від обов'язкової військової служби з міркувань совісті;

(18.4) – погоджуються розглянути питання про введення, де це ще не було зроблено, різних форм альтернативної служби, які сумісні з мотивами відмови від військової служби з міркувань совісті, причому такі форми альтернативної служби в принципі не будуть пов'язані зі службою в бойових частинах або матимуть цивільний характер, будуть суспільно корисними та не будуть носити характер покарання;

(18.5) – будуть надавати громадськості інформацію з цього питання;

(18.6) – залишать на розгляд в рамках Конференції з людського виміру відповідні питання, пов'язані зі звільненням від обов'язкової військової служби, де така існує, окремих осіб на підставі відмови від служби в збройних силах з міркувань совісті та обмінюватимуться інформацією з цих питань.

Принцип 24

Держави-учасниці будуть забезпечувати, щоб реалізація всіх прав людини та основних свобод, зазначених вище, не могла бути об'єктом жодних обмежень, крім тих, що передбачені законом та відповідають їхнім зобов'язанням за міжнародним правом, зокрема відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також їхнім міжнародними зобов'язаннями, зокрема відповідно до Загальної декларації прав людини. Ці обмеження носять характер винятків. Держави-учасниці будуть забезпечувати, щоб цими обмеженнями не зловживали і щоб вони застосовувалися не довільно, а у спосіб, що забезпечує ефективну реалізацію цих прав.

Будь-яке обмеження прав і свобод в демократичному суспільстві повинно бути пов'язане з однією з цілей чинного закону та має бути суворо пропорційним меті цього закону.

Принцип 25

Держави-учасниці підтверджують, що будь-який відступ від зобов'язань, що стосуються прав людини і основних свобод, в умовах надзвичайного стану, повинен залишатися виключно в межах, передбачених міжнародним правом, зокрема відповідними міжнародними документами, підписантами яких вони є, особливо в тому, що стосується прав, від яких не може бути відступів. Вони також підтверджують, що:

(25.1) – заходи, спрямовані на відступ від таких зобов'язань, повинні вживатись строго у відповідності до процедурних вимог, викладених в цих документах;

(25.2) – введення надзвичайного стану має бути оголошено офіційно, публічно та відповідно до положень, закріплених законом;

(25.3) – заходи, спрямовані на відступ від зобов'язань, будуть суворо обмежуватися рамками, яких вимагає гострота становища;

(25.4) – такі заходи не спричинять дискримінації виключно на основі расової приналежності, кольору шкіри, статі, мови, релігії, соціального походження або належності до меншини.

Принцип 30

Держави-учасниці визнають, що питання, які стосуються національних меншин, можуть бути задовільним чином вирішені тільки в демократичних політичних рамках, заснованих на верховенстві закону, в умовах функціонування незалежної судової системи. Ці рамки гарантують цілковиту повагу до прав людини та основних свобод, рівні права і становище всіх громадян, вільне вираження всіх законних інтересів і сподівань, політичний плюралізм, соціальну терпимість та виконання правових норм, що ефективно перешкоджають зловживанню державною владою.

Вони також визнають важливу роль громадських організацій, включаючи політичні партії, профспілки, організації з прав людини та релігійні групи, у сприянні терпимості, культурному різноманіттю та вирішенню питань, що стосуються національних меншин.

Вони також підтверджують, що повага до прав осіб, які належать до національних меншин, як частини загально визнаних прав людини, є суттєвим фактором миру, справедливості, стабільності та демократії у державах-учасницях.

Принцип 32

Належність особи до національної меншини є предметом її особистого вибору, і жодні несприятливі наслідки не можуть впливати з такого вибору.

Особи, які належать до національних меншин, мають право вільно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну чи релігійну самобутність, підтримувати та розвивати свою культуру у всіх її аспектах, не зазнаючи жодних спроб їх асиміляції всупереч своїй волі. Зокрема, вони мають право:

...

(32.2) – створювати та підтримувати свої освітні, культурні та релігійні установи, організації або асоціації, які можуть звертатись з проханнями про добровільну фінансову та іншу допомогу, а також державну підтримку відповідно до національного законодавства;

(32.3) – сповідувати свою релігію, в тому числі отримувати, володіти та використовувати релігійні матеріали та здійснювати релігійну освітню діяльність своєю рідною мовою;

(32.4) – встановлювати та підтримувати безперешкодні контакти між собою в межах своєї країни, а також за кордоном з громадянами інших держав, з якими вони мають спільне етнічне чи національне походження, культурну спадщину або релігійні вірування;

...

(32.6) – створювати та підтримувати організації або асоціації в межах своєї країни, брати участь у діяльності міжнародних громадських організацій.

Особи, які належать до національних меншин, можуть реалізувати свої права та користуватися ними індивідуально, а також спільно з іншими членами своєї групи. Для особи, що належить до національної меншини, не може виникати жодних несприятливих наслідків через здійснення або нездійснення нею будь-якого з таких прав.

Принцип 33

Держави-учасниці будуть захищати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність національних меншин на своїй території та створювати умови для заохочення цієї самобутності. Вони будуть вживати необхідні заходи з цією метою після проведення належних консультацій, включаючи контакти з організаціями або асоціаціями таких меншин, відповідно до процедури прийняття рішень кожної держави.

Будь-які такі заходи будуть відповідати принципам рівності та недискримінації щодо інших громадян відповідних держав-учасниць.

Принцип 35

Держави-учасниці будуть поважати право осіб, які належать до національних меншин, на ефективну участь у державних справах, включаючи участь у справах, які стосуються захисту та сприяння самобутності таких меншин.

Держави-учасниці відзначають зусилля, які докладаються з метою захисту та створення умов для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності певних національних меншин шляхом створення місцевих або автономних органів управління, що відповідають конкретним історичним та територіальним умовам таких меншин, в якості одного з можливих засобів для досягнення цих цілей відповідно до політики зацікавленої держави.

Принцип 36

Держави-учасниці визнають особливу важливість розвитку конструктивної співпраці між ними з питань національних меншин з метою сприяння взаєморозумінню та довірі, дружнім та добросусідським відносинам, міжнародному миру, безпеці та справедливості.

Кожна держава-учасниця підтримуватиме атмосферу взаємоповаги, розуміння, співпраці та солідарності між усіма особами, які проживають на її території, незалежно від етнічного чи національного походження або релігії, та буде заохочувати вирішувати проблеми шляхом діалогу, заснованого на принципах верховенства права.

Принцип 40

Держави-учасниці чітко та беззастережно засуджують тоталітаризм, расову та етнічну ненависть, антисемітизм, ксенофобію та дискримінацію проти будь-кого, а також переслідування за релігійними та ідеологічними мотивами. В цьому контексті вони також визнають особливі проблеми ромів (циган).

Вони заявляють про свій твердий намір активізувати зусилля з боротьби з цими явищами в усіх їхніх формах і тому:

(40.1) – будуть вживати ефективних заходів, включаючи, відповідно до їхніх конституційних систем і міжнародних зобов'язань, прийняття таких законів, які можуть бути необхідні для забезпечення захисту від будь-яких дій, що являють собою підбурювання до насильства проти осіб або груп на основі національної, расової, етнічної або релігійної дискримінації, ворожості чи ненависті, у тому числі антисемітизму;

(40.2) – візьмуть на себе зобов'язання вживати належні та пропорційні заходи для захисту осіб або груп, які можуть зазнавати погроз або проявів дискримінації, ворожості або насильства в результаті їхньої расової, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності, а також для захисту їхнього майна;

(40.3) – будуть вживати ефективні заходи відповідно до своїх конституційних систем на національному, регіональному та місцевому рівнях для сприяння взаєморозумінню і терпимості, особливо в галузях освіти, культури та інформації;

(40.4) – будуть прагнути забезпечити, щоб в рамках освітніх завдань особлива увага приділялася проблемі упередженості та ненависті на основі расової приналежності, зміцненню поваги до різних цивілізацій і культур;

(40.5) – будуть визнавати право кожної особи на ефективні засоби правового захисту та будуть прагнути визнавати право зацікавлених осіб та груп виступати зі скаргами та підтримувати скарги з приводу актів дискримінації, включаючи акти расизму та ксенофобії, відповідно до національного законодавства;

(40.6) – розглянуть питання про приєднання, якщо вони цього ще не зробили, до міжнародних документів, в яких розглядається проблема дискримінації, будуть забезпечувати повне виконання взятих на себе зобов'язань, включаючи зобов'язання, які стосуються подання періодичних звітів;

(40.7) – розглянуть також питання про визнання тих міжнародних механізмів, які дозволяють державам та окремим особам повідомляти міжнародні органи про випадки дискримінації.

[Європейська] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.
2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.
2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.
2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття 14. Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Перший протокол до Європейської конвенції (1952 р.)

Стаття 2. Право на освіту

Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань.

Американська конвенція про права людини (Збірка міжнародних договорів ОАД №36, 1144 U.N.T.S. 123) набула чинності 18 липня 1978 р.

Стаття 12. Свобода совісті та релігії

1. Кожна людина має право на свободу совісті та релігії. Це право включає свободу дотримуватися своєї релігії та переконань і змінювати їх, а також свободу сповідувати або поширювати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Ніхто не підлягає застосуванню обмежень, які можуть применшувати його свободу дотримуватися своєї релігії або переконань чи змінювати їх.
3. Свобода відкрито сповідувати релігію або переконання може підлягати лише обмеженням, встановленим законом і необхідним для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я чи моралі, або прав і свобод інших осіб.
4. Батьки або опікуни, залежно від обставин, мають право забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей або підопічних згідно зі своїми власними переконаннями.

Стаття 13. Свобода думки та вираження поглядів

1. Кожна людина має право на свободу думки та вираження поглядів. Це право включає свободу шукати, одержувати та поширювати будь-яку інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів усно, письмово, в друкованому вигляді, через твори мистецтва або іншим способом на свій вибір.
2. Користування вказаним у попередньому пункті правом не підлягає попередній цензурі, але передбачає подальше покладення відповідальності, яка чітко встановлюється законом і є необхідною для забезпечення:
 - а) поваги до прав та репутації інших осіб; або
 - б) захисту національної безпеки, охорони громадського порядку, здоров'я та моралі.
3. Право на вираження поглядів не може обмежуватися непрямими методами або засобами, такими, наприклад, як зловживання державними чи приватними засобами контролю газетного паперу, частот радіопередач, обладнання, яке використовується для поширення інформації, або будь-якими іншими засобами, які можуть перешкоджати комунікації та поширенню ідей і думок.
4. Без обмеження положень вищезазначеного пункту 2, закон може передбачати застосування попередньої цензури щодо громадських розважальних заходів з єдиною метою регулювання доступу до них з міркувань необхідності забезпечення морального захисту дітей та підлітків.

5. Будь-яка пропаганда війни та будь-яка підтримка національної, расової чи релігійної ненависті, які представляють собою підбурювання до незаконного насильства або до інших подібних незаконних дій проти будь-якої особи або групи осіб на будь-яких підставах, включаючи пов'язані з расою, кольором шкіри, релігією, мовою або національним походженням, розглядаються як злочини, які караються законом.

ДОДАТОК II. БІБЛІОГРАФІЯ

Alfredsson, Gudmundur and Asbjorn Eide, eds. *The Universal Declaration of Human Rights: A Common Standard of Achievement*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1999.

Boyle, Kevin and Juliet Sheen, eds. *Freedom of Religion and Belief: A World Report*. London: Routledge, 1997.

Caparros, Ernest and Louis-Léon Christians, eds. *La religion en droit comparé a l'aube du 21e siecle*. Bruxelles: 2000.

Davis, Derek. "The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right: Examining the Role of the 1981 United Nations Declaration on the Elimination of all Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief." *BYU Law Review* (2002): 217, 230.

Durham, Cole. *Freedom of Religion or Belief: Laws Affecting the Structuring of Religious Communities*. Warsaw, Poland: OSCE/ODIHR, 1999.

Evans, Carolyn. *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Evans, Malcolm D. *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Ferrari, Silvio and W. Cole Durham, Jr., eds. *State and Church in Post-Communist Europe*. Leuven: Peeters, 2003.

Gonzalez, Gérard. *La convention européenne des droits de l'homme et la liberté des religions*. Paris: Economica, 1997.

Ghanea, Nazila, ed. *The Challenge of Religious Discrimination at the Dawn of the New Millennium*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2003.

Grotens, Chantal and Bahia Tahzib-Lie, eds. *Seminar on Freedom of Religion or Belief in the OSCE Region: Challenges to Law and Practice*. The Hague: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 26 June 2001.

Gunn, T. Jeremy. "The Complexity of Religion and the Definition of 'Religion' in International Law." *Harvard Human Rights Journal* 16 (2003): 189-215.

Gunn, T. Jeremy. "The Organization for Security and Co-Operation in Europe and the Rights of Religion or Belief." Peter G. Danchin and Elizabeth A. Cole, eds., *Protecting the Human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*. New York City: Columbia University Press, 2002

de Jong, Cornelis D. *The Freedom of Thought, Conscience and Religion or Belief in the United Nations (1946-1992)*. Antwerpen: Intersentia-Hart, 2000.

Hill, Mark, ed. *Religious Liberty & Human Rights*. Cardiff: University of Wales Press, 2002.

Lehnhof, Lance. "Freedom of Religion Association: The Right of Religious Organizations to Obtain Legal Entity Status Under the European Convention." *BYU Law Review* (2002): 561-609.

Lerner, Natan. *Religion, Beliefs, and International Human Rights*. Maryknoll: OrbisBooks, 2000.

Lindholm, Tore, W. Cole Durham Jr. and Bahia G. Tahzib-Lie, eds. *Facilitating Freedom of Religion or Belief*. Leiden: Martinus Nijhoff, 2004.

Macdonald, R. St. J., F. Matscher, and H. Petzold, eds. *The European System for the Protection of Human Rights*. Dordrecht: Mirtinus Nijhoff Publishers, 1993.

Marano, Venerando. "Unione europea ed esperienza religiosa: Problemi e tendenze alla luce della Carta dei diritti fondamentali dell'Unione europea." *Il diritto ecclesiastico* (2001): Parte I, 862-904.

McKean, Warwick. *Equality and Discrimination Under International Law*. Oxford: Clarendon Press, 1983.

Morsink, Johannes. *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.

Nowak, Manfred. *U.N. Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary*. Kehl/Strasbourg/Arlington: N. P. Engel, 1993.

Odio Benito, Elizabeth. *Elimination of all forms of intolerance and discrimination based on religion or belief*. New York: United Nations, 1989.

Robbers, Gerhard, ed. *Church Autonomy: A Comparative Survey*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001.

Robbers, Gerhard, ed. *State and Church in the European Union*. Baden-Baden: Nomos, 1996.

Tahzib, Bahiyyih G. *Freedom of Religion or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection*. Boston: Martinus Nijhoff, 1996.

Thornberry, Patrick. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford: Clarendon Press, 1991.

van Dijk, P. and G. J. H. van Hoof. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 3d ed. The Hague: Kluwer International Law, 1998.

van der Vyver, Johan D. and John Witte, Jr., eds., *Religious Human Rights in global Perspective: Legal Perspectives*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1996.

ДОДАТОК ІІІ. ПРОЦЕДУРИ КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РАДИ ОБСЄ З АНАЛІЗУ ЗАКОНОПРОЕКТІВ (АБО З НАДАННЯ КОНСУЛЬТАЦІЙ)

У цьому додатку описані типові обставини, за яких Консультативна рада експертів з питань свободи релігії чи переконань (Консультативна рада) Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ) Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) може проводити аналіз законопроектів, які стосуються релігії чи переконань. Хоча в даному розділі описуються типові обставини, за яких з найбільшою вірогідністю може проводитися аналіз законодавства, існують також інші обставини, за яких держави можуть звернутися за допомогою до Консультативної ради, включаючи проведення консультацій з парламентськими комітетами або з державними органами. Крім того, Консультативна рада прагне до співпраці з іншими установами, включаючи Венеціанську комісію, для проведення спільного аналізу законодавства, яке стосується релігії або переконань. Залежно від обставин, описані нижче процедури можуть змінюватися для врахування участі інших установ у проведенні аналізу або участі інших державних інституцій, які звертаються за консультацією.

Нижче розглядаються типові обставини, за яких Консультативна рада здійснює аналіз законопроектів країн-учасниць ОБСЄ, які стосуються релігії чи переконань.

ОБСЄ/БДІПЛ та держава встановлюють початкові контакти. ОБСЄ за посередництва БДІПЛ пропонує технічне сприяння та консультації з розробки законодавства у відповідь на надходження формальних запитів зацікавлених країн-учасниць. У Рішенні №4/03 про толерантність та недискримінацію Рада міністрів ОБСЄ «зобов'язується забезпечувати та заохочувати свободу особи сповідувати і практикувати, одноосібно або спільно з іншими, релігію або віру, у разі необхідності за допомогою прозорих та недискримінаційних законів, правил,

практики і політики. [Вона також рекомендує] країнам-учасникам звертатися за допомогою до БДІПЛ та його групи експертів з питань свободи релігії або переконань». Згідно з вищезазначеним документом аналіз або огляд законодавства проводиться лише після отримання запрошення або запиту щодо надання допомоги від відповідного державного органу тієї чи іншої країни-учасниці. Якщо держава розглядає можливість прийняття нового законодавства, але ще не розробила його проект, Консультативна рада також може надати консультації.

Член(и) Консультативної ради, які займаються проведенням аналізу. Після отримання запиту про проведення аналізу законодавства або запиту про надання допомоги від відповідної політичної установи БДІПЛ приймає рішення про те, чи слід його задовольнити. У разі позитивного рішення БДІПЛ визначає основні обов'язки члена (членів) Консультативної ради, а законопроекти відразу розповсюджуються серед всіх членів Консультативної ради, щоб вони могли поділитися своїми зауваженнями та зробити свій внесок, забезпечуючи тим самим, що остаточний варіант аналізу буде документом, підготовленим від імені всіх членів Ради.

Переклади важливих текстів. У разі необхідності БДІПЛ перекладає законопроект та інші важливі тексти та надає їх Консультативній раді.

Визначення всього корпусу відповідного законодавства та практики його застосування. При проведенні аналізу законодавства Консультативна рада також бере до уваги весь корпус відповідних законів та практики їх застосування (наприклад, конституцію, цивільний кодекс, кримінальний кодекс, тощо) та визначає, зокрема, вплив законопроекту на те, як свобода релігії чи переконань трактується в правовій системі.

Візит до країни (якщо це можливо). Завжди, коли це можливо, здійснюється поїздка в країну для проведення оцінки та ознайомлення з усім корпусом відповідного законодавства і практики його застосування, а також для проведення зустрічей з державними службовцями, парламентарями, політичними партіями, релігійними та духовними групами, науковцями та громадськими організаціями з метою сприяння політиці ОБСЄ з розвитку та підтримки консультацій з громадськістю та зі збільшення внеску громадянського суспільства до законодавчого процесу.¹⁸ Завжди, коли це можливо та

¹⁸ Документ Московської зустрічі, 1991 рік, 18.1: Законодавство приймається в результаті відкритого процесу, який відображає бажання людей; див. також Копенгагенський документ, 1990 рік, ст. 5.8.

доречно, організуються круглі столи для заохочення участі громадськості у цьому процесі.

Визначення питань, важливих для держави та громадських організацій. Для виявлення важливих для держави питань, а також цілей, на досягнення яких спрямований законопроект, проводяться зустрічі з відповідними органами державної влади. Також запрошуються представники відповідних органів державної влади для визначення контактної особи, через яку буде здійснюватись подальша взаємодія щодо проведення аналізу.

Консультації з місіями ОБСЄ, Радою Європи, міжнародними організаціями. Зустрічі з місіями ОБСЄ, консультації з якими відбуваються з самого початку процесу, з Радою Європи та іншими міжнародними організаціями, присутніми в країні, проводяться з метою з'ясування їхніх позицій.

Попередній аналіз членом (членами) Консультативної ради. Після проведення необхідних консультацій, вказаних вище, особи, які несуть основну відповідальність за підготовку попереднього варіанту аналізу, готують його для поширення серед членів Консультативної ради.

Поширення попереднього варіанту аналізу серед членів Консультативної ради. Докладаються всі зусилля для якнайшвидшого поширення попереднього варіанту аналізу серед всіх членів Консультативної ради, щоб надати їм достатньо часу для включення додаткових зауважень до тексту аналізу. Це також дає можливість іншим членам Консультативної ради запропонувати додаткові або альтернативні питання, на які варто звернути увагу, на ранньому етапі проведення аналізу.

Включення коментарів членів Консультативної ради та підготовка переглянутого попереднього варіанта. Особа, яка займається проведенням аналізу, намагається включити в нього всі коментарі Консультативної ради, щоб забезпечити відображення у кінцевому варіанті документа загального консенсусу Консультативної ради в цілому. Переглянутий варіант аналізу повторно поширюється серед членів Консультативної ради, якщо це доречно, особливо у випадку, якщо мало місце звернення до зовнішнього джерела для отримання зауважень, наприклад, до Венеціанської комісії, і вони були включені, перед тим як аналіз надається БДІПЛ для кінцевого редагування та його направлення установі країни-учасниці, яка надсилала запит. Після закінчення розумного строку для розгляду коментарів установою, яка надсилала запит, аналіз законодавства направляється іншим зацікавленим сторонам: державним установам, парламентам, релігійним громадам та групам, які дотримуються певних

переконань, науковцям, громадським організаціям, міжнародним державним організаціям, тощо. У разі необхідності, БДІПЛ здійснює переклад аналізу законодавства.

Подальший візит (якщо це можливо). Якщо це можливо та доцільно, організовується наступний візит для обговорення аналізу законодавства разом з установою, яка надсилала запит, державними інституціями, парламентаріями, політичними партіями, релігійними громадами та групами які дотримуються певних переконань, науковцями, громадськими організаціями, міжнародними державними організаціями, тощо.

Консультативна рада не пропонує готових формулювань законодавства. Робота Консультативної ради носить виключно консультативний характер та спрямована на надання допомоги в поясненні міжнародних стандартів і зобов'язань країн-учасниць ОБСЄ. Протягом усього процесу підготовки коментарів Консультативна рада утримується від пропозиції готових законодавчих формулювань. Вона повинна обмежуватися зауваженнями щодо вже наявних формулювань, вказуючи на недоліки, де це необхідно, та посилаючись на міжнародні документи та зобов'язання.